

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mehdiyeva Ellada Elşən qızı

**“Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii resurs potensialının
mənimsənilməsi və istifadəsinin ekoloji – coğrafi və sosial – iqtisadi
qiymətləndirilməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DISSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 060404

İqtisadiyyat

İxtisasın adı

Ətraf mühitin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

c.e.n. dos. Xəlilov İ.B.

f.r.e.n. dos. F.M.Novruzova

Kafedra müdiri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

c.e.n. dos. Mehdiyeva V.Z.

BAKİ – 2016

Mündəricat

Giriş.....	3
Fəsil 1. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii-resurs potensialının ekocoğrafi və sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	6
1.1. Xəzərin mineral resursları, onların mənimsənilməsinin ekocoğrafi və iqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsi.....	6
1.2. Xəzərin bioloji resurslarının ekocoğrafi və iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	14
1.3. Xəzərin və sahil ərazilərinin rekreasiya ehtiyatlarının ekocoğrafi və sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	20
Fəsil II. Xəzər dənizinin təbii-resurs potensialının mənimsənilməsində nəqliyyatın rolunun və inkişafının ekoloji-iqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsi.....	35
Fəsil III. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin mənimsənilməsinin ekoloji və hüquqi aspektlərinin qiymətləndirilməsi.....	47
3.1. Xəzərin sahil ərazilərinin məskunlaşmasının ekocoğrafi xüsusiyyətləri və səhrələşmə proseslərinin ekoloji nəticələri.....	47
3.2. Xəzərin ekoloji durumunun sağlamlaşdırılmasında onun hüquqi statusunun razılaşdırılmasının əhəmiyyəti.....	63
Nəticə və təkliflər.....	74
Ədəbiyyat.....	77

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Respublika əhalisinin və sənaye potensialının əsas hissəsinin cəmləşdiyi Xəzər sahillərində yaranmış ekoloji problemlərin həlli keçid dövrü ilə əlaqədar bir qədər də çətinləşmişdir. Ona görə də bu bölgədə ətraf mühitin qorunması və sağlamlaşdırılması, ümumilikdə ölkənin ekoloji təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının ucqar şərq hissəsində yerləşən Xəzər sahilləri və hövzəsi həm təbii resursların hasilatı zamanı, həm də əsasən neft və neft-kimya sənayesinin tullantıları və məişət çirkab suları ilə əhəmiyyətli dərəcədə çirklənmiş və onların tənzimlənərək yenidən ekoloji təmiz vəziyyətə gətirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəzər dənizi sahillərində və xüsusən də Abşeronda nəqliyyatın intensiv inkişafı ətraf mühitə olan mənfi ekoloji təsirləri daha da artırmışdır. Ekoloji problemlər mövcud təsərrüfatın quruluşundan, həm də uzun illər boyu ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması məsələlərinə lazımi dərəcədə fikir verilməməsi nəticəsində yaranmışdır.

Abşeron yarımadasında və sahil boyu ərazilərdə son 20-30 ildə qrunut sularının səviyyəsinin qalxması da mövcud infraquruktura mənfi təsir göstərən amillərdən hesab olunur. Həm Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması, həm də mövcud kanalizasiya sisteminin yararsız olması, sənaye və məişət çirkab sularının ətraf ərazilərə nəzarətsiz axıdılması, iqlim və demografik amillər və s. də qrunut sularının səviyyəsinin qalxmasına təkan verir ki, bütün bunlar da ayrı-ayrı sahil ərazilərində yeni gölməçələrin yaranmasına və mövcud infraqurukturun sıradan çıxmasına səbəb olur.

Xəzəryanı ərazilər təbii sərvətlərin müxtəlifliyi və zənginliyi ilə də fərqlənir. Xəzərin neft-qaz, bioloji və rekreasiya ehtiyatlarının mənimsənilməsi, bu sahədə dövlətlərarası anlaşmalar, Xəzərin hüquqi statusu və ekoloji problemlərin həlli sahəsindəki əlaqələrin genişlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən resursların mənimsənilməsi daim yerli əhalinin maraq çərçivəsində

olmuşdur. Nəticə etibarilə sahil ərazilərində yerləşən yaşayış məntəqələri bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Xəzər sahili boyu 1000 km-lik bir ərazidə, xüsusən də Abşeron yarımadasında hələ də bir çox yaşayış məntəqələri və sənaye müəssisələrinin yerləşməsi, təbii resurslardan istifadə nəticəsində ətraf təbii mühit obyektlərinə dəyən ziyanlar, onların faktiki fiziki – kimyəvi tərkibinin dəyişilməsinə, fauna və flora növlərinə öldürücü təsir göstərir, Xəzərdən və onun ətrafından rekreasiya məqsədi üçün istifadəyə çətinlik yaradır ki, məhz həmin məsələlərin araşdırılması və çıxışı yollarının tapılması üçün təkliflərin verilməsi mövzunun aktuallığını artırır.

Tədqiqatın məqsədi – Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin mövcud təbii resurslarının mənimsənilməsi prosesində yaranan mənfi ekoloji durumu, onların baş vermə səbəblərini araşdırmaqla, sağlamlaşdırma tədbirləri və onlardan gələcəkdə rekreasiya məqsədləri üçün istifadənin texniki-texnoloji və ekoloji-iqtisadi aspektlərini, Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən etməkdir. Tədqiqatın bu məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüş və əsasən yerinə yetirilmişdir:

— Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii resurs potensialından istifadənin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, onların sosial-iqtisadi və ekoloji aspektləri aydınlaşdırılmışdır.

— Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin başlıca çirklənmə mənbələri müəyyən edilmiş, çirklənmənin bu gün də davam etdiyi və onun bioloji və rekreasiya ehtiyatlarına mənfi təsiri göstərilmişdir.

— Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin başlıca çirkləndiricilərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, çirkab sularının təmizlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili aparılmışdır.

— Xəzər dənizinin təbii sərvətlərinin mənimsənilməsi, nəqliyyatın inkişafı və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında dövlətlərarası anlaşmanın və Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

— Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin çirklənməsinin insan sağlamlığına təsiri və tullantı sularının tənzimlənməsi üzrə zəruri olan sosial-iqtisadi tədbirlər araşdırılmışdır.

— Toplanmış statistik materiallar, aparılan tədqiqatların nəticələrinin təhlili əsasında müvafiq təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii resurslardan istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji aspektləri, su hövzələrinin və sahilboyu ərazilərin fiziki-kimyəvi və ekoloji vəziyyəti, habelə sağlamlaşdırılması imkanları, onlardan gələcəkdə rekreasiya məqsədi ilə səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji səmərəliliyidir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqat zamanı Dövlət Statistika Komitəsi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, MEA-nın Coğrafiya İnstitutunun statistik materialları və tədqiqat metodları, çoxsaylı ədəbiyyat mənbələrinə istifadə edilmişdir. Tədqiqat metodları kimi kamerial, analitik, statistik, müşahidə, ümumiləşdirmə, kartoqrafik və s. üsullar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii resurslarından istifadənin sosial-iqtisadi aspektləri və müasir ekoloji vəziyyəti kompleks tədqiq edilmişdir. Xəzər dənizinin təbii sərvətlərinin mənimsənilməsinin müasir vəziyyəti, sahilboyu ərazilərdə əhalinin məskunlaşma xüsusiyyətləri, nəqliyyatın intensiv inkişafının ətraf mühitə və əhali sağlamlığına mənfi təsirləri araşdırılmış, sahilyanı ərazilərdə səhrələşmə prosesinə qarşı tədbirlər, sosial-iqtisadi və ekoloji səmərəliliyin qiymətləndirilməsi işlənmişdir.

İşin təcrübi əhəmiyyəti. Xəzər dənizinin təbii sərvətlərindən istifadənin və mənimsənilmənin tədqiqi, Xəzərin mineral yanacaq ehtiyatlarından istifadədə ekoloji durumun kəskinləşməsinin bioloji və rekreasiya resurslarına təsirinin optimallaşdırılması ətraf sahilboyu ərazilərdə yaşayan əhalinin sağlamlığı və istirahəti üçün geniş imkanlar yarada bilər.

İşin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, həmçinin ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil 1. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii-resurs potensialının ekocoğrafi və sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi.

1.1. Xəzərin mineral resursları, onların mənimsənilməsinin ekocoğrafi və iqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə Xəzər regionunda insan fəaliyyətinin ən geniş yayıldığı sahə mineral resurslardan neft hasilatına əsaslanan neft sənayesidir. Xüsusən Xəzərin şelf zonasında ildən-ilə yeni zəngin neft yataqlarının aşkar edilməsi həm Xəzəryanı ölkələrin, həm də digər inkişaf etmiş ölkələrin bu regionun təbii sərvətlərinin mənimsənilməsinə marağının artmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzəryanı ölkələrin üçündə — Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstanda sahiləni ərazilərdə artıq 100 ildən çox bir müddətdir neft və qaz hasilatı aparılır. Azərbaycan sahilində isə suyun dayaz yerində hələ 1824-cü ildə ilk dəniz quyusu qazılmışdır. Bütün bunlar Xəzər regionunda neft sənayesinin inkişafının maraqlı və qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Bununla belə, heç şübhəsiz, dənizdən sənaye miqyaslı neft-qaz hasilatı 1949-cü ilə aiddir və Abşeron yarımadasından təxminən 100 km aralıda kəşf olunmuş Neft Daşları yatağından başlanmışdır. Sonrakı dövrdə dənizin bu sahəsində daha yeni yataqlar kəşf olunaraq istismara verilir. Artıq keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən Xəzərin Türkmənistan sahəsində də neft hasilatına başlanılır.

Xəzərin digər şelf sahələrində kəşfiyyat və qazıma işləri uzun müddət müsbət nəticə vermirdi. Yalnız 80-cı illərdə Xəzərin Rusiya hissəsində (Dağıstan sahilində) perspektivli neft-qaz yataqları aşkar olunaraq istifadəyə verilir.

Azərbaycanda yeni neft renessansının başlanğıcı sayılan və 1994-cü il sentyabrın 20-də bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» Azəri-Çıraq-Günəşli dəniz neft yataqlarının mənimsənilməsini nəzərdə tuturdu. Bu müqaviləni Azərbaycanın neft şirkəti ilə yanaşı dünyanın ən iri bir neçə neft şirkəti imzalanmışdır. Müqaviləyə əsasən, üç hissədən ibarət olan bu yataqdan 30 il ərzində 511 mln. ton neft çıxarmaq nəzərdə tutulmuşdur. Yataqda aparılan qazma işləri burada hasil ediləcək

neft ehtiyatlarının həcmnin 900 mln. ton olduğunu göstərmişdir (nəzərdə tutulduğundan xeyli artıq). Ümumiyyətlə, kəşf edilmiş neft ehtiyatları dənizin 80-350 metr dərinliyi olan sahələrdədir.

2014-cü ilin sonuna Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə 20-dən çox beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır ki, onların da yarısını çoxu dəniz neft yataqları ilə bağlıdır. Bu yataqların əksəriyyətində hələ ki kəşfiyyat və qazıma işləri aparılır.

Xarici şirkətlərin Azərbaycanın neft və qaz layihələrinə yatırdığı investisiyalar

Şirkətlər	Ölkə	İllər	Layihələr	İnvestisiya (mlrd.\$)
BP	Böyük Britaniya	1992-2005	«Azəri-Çıraq-Günəşli» Şahdəniz», «İnam», «Alov», BTC Co.	5,5
ExxonMobil	ABŞ	1995-2005	«Naxçıvan», «Abşeron», «Azəri-Çıraq-Günəşli», «Oğuz», «Alov», «Zəfər/Məşəl»	2,9
Statoil	Norveç	1992-2005	«Azəri-Çıraq-Günəşli», BTC CO, «Şahdəniz»	2,2
TPAO	Türkiyə	1992-2005	«Azəri-Çıraq-Günəşli», BTC Co, «Şahdəniz», «Alov», «Kürdaşı»	1,8
Chevron Texaco	ABŞ	1997-2004	«Abşeron»	0,09
Total	Fransa	1996-2005	BTC Co, «Şahdəniz» «Lənkaran/Talış	0,8

			dəniz», «Abşeron»	
Lukoil	Rusiya	1994- 2004	D-22, «Şahdəniz», «Qarabağ»	0,6
İTOCHU Oil	Yaponiya	1996- 2004	«Əşrəfi/Dan-Ulduzu», «Azeri-Çıraq-Günəşli», «Atəşqah», BTC Co	0,54
Devon Energy ABŞ	ABŞ	1993- 2004	«Azeri-Çıraq-Günəşli», «Qarabağ»	0,6
Delta Oil	Səudiyyə Ərəbistanı	1994- 2004	«Azeri-Çıraq-Günəşli», «Əşrəfi/Dan-Ulduzu»	0,185
Amerada HESS	ABŞ	1994- 2004	«Azeri-Çıraq-Günəşli», BTC Co	0,191
Agip	İtaliya	1995- 2004	«Şahdəniz», «Qarabağ», «Kürdaşı», BTC Co	0,42
İnpex	Yaponiya		«Azeri-Çıraq-Günəşli», «Atəşqah», BTC Co	1,2
Japex	Yaponiya		«Atəşqah»	0,095
Unocal	ABŞ	1994- 2004	«Azeri-Çıraq-Günəşli», «Əşrəfi/Dan-Ulduzu», BTC Co	1,3
CNPC Çin	Çin		«Cənubi-Qərbi Qobustan», «Kürsəngi/Qarabağlı»	0,08
OİEC	İran	1995- 2005	«Şahdəniz», «Lənkəran/Talış dəniz»	0,35
Alberta Energy	Kanada	1998- 2005	«Alov»	0,01
RD/Shell		1999-	«İnam»	0,046

		2005		
Wintershall	Almaniya	1997- 2001	«Lənkəran/Talış dəniz»	0,023
Repsol	İspaniya	1998- 2001	«Kürdaşı»	0,009
MitsuiOil	Yaponiya	1998- 2001	«Kurdaşı»	0,025
Teikoku	Yaponiya	1999- 2003	«Ateşgah»	0,032
Nations Energy	Kanada/ Böyük Britaniya	2000- 2005	«Kəlaməddin və Mişovdaq», «Padar»	0,16
Sheng Li	Çin	2003- 2005	«Pirsaat»	0,003
ConocoPhillips	ABŞ	2000- 2005	BTC Co, «Zəfər/Məşəl»	0,25
Commonwealth Oil&Gaz	Kanada/Böyük Britaniya	1998- 2005	«Cənub-Qərbi Qobustan»	0,014
Middle East Petrol Farm	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	2003- 2005	«Pirsaat»	0,002

1997-2006-cı illərdə ABƏŞ Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarından ilkin neft hasilatı mərhələsində 9 mlrd. ABŞ dollarına yaxın vəsait xərclənmişdir. Yalnız Azəri yatağı üzrə 1 mlrd. ABŞ dollardan çox investisiya qoyulmuşdur. Azəri-Çıraq-Günəşli tam üç faza üzrə istismarı nəticəsində neft hasilatı 2009-cu ildə maksimum həddə çatdırılmışdır.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 1999-cu ildə nəhəng Şahdəniz qaz kondensat yatağının kəşf olunması dənizdə neft kəşfiyyatı işlərinin

intensivləşməsinə təkan vermişdir. Şahdəniz yatağı Bakıdan 70 km aralıda, cənub-şərqdə yerləşir. Uzunluğu 30 km və eni 12 km olan bu yataq suyun 100-500 metr dərinliklərdə yerləşir. Şahdənizlə yanaşı, dənizdəki digər perspektivli Ümid və s. qaz yataqlarının mövcudluğu yaxın gələcəkdə qaz hasilatının artmasına zəmin yaradır.

Neft tullantıları bir tərəfdən torpaqları çirkləndirmiş, digər tərəfdən isə sahilboyu dənizin dibi, xüsusən Bakı buxtası ekoloji baxımdan çox gərgin zonaya çevrilmişdir. Neftlə çirklənmiş torpaqların əsas hissəsi Abşeron yarımadasındadır. Belə torpaqlar xüsusən Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı, Bibiheybət və digər yataqların yerləşdiyi ərazilərdə daha çoxdur. Ümumiyyətlə, burada çirklənmiş torpaqların sahəsi 10 min hektardan da artıqdır. Neftlə çirklənmiş torpaqların qalınlığı yerlərdə 5-20 metrə çatır.

Neft mədənlərinin sahəsi eyni zamanda dəmir-beton məmulatları tullantıları ilə də yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Odur ki, bu ərazilər həm tullantılardan təmizlənməlidir, həm də neftlə çirklənmiş torpaqlar rekultivasiya olunmalıdır. Bu istiqamətdə bəzi tədbirlər görülür, lakin lazımi nəticələr hələ yoxdur.

Qazaxıstanın dənizdəki neft yataqlarından ilk öncə istifadəyə veriləcək Kaşaganın mənimsənilməsi üçün yaxın 14 il ərzində təxminən 20 mlrd. ABŞ dolları sərmayə qoyulmuşdur. Qazaxıstanın dəniz hissəsində yüzdən çox perspektivli strukturlardan Kurmanqazı və dənizdə Rusiya ilə həmsərhəd bölgədə yerləşən Xvalinskoye və Sentralnoye yataqlarının birgə istifadə edilməsi qərara alınıb.

Azərbaycanın sahil ərazilərində olduğu kimi, Qazaxıstanın Xəzər sahili bölgəsində də 100 ildən artıqdır neft-qaz hasilatı aparılır. Bu müddət ərzində ətraf mühitdə kifayət qədər dəyişikliklər baş vermişdir. Neft hasilatını nəyin bahasına olursa olsun artırmaq üçün ekoloji tələbələrə cavab verməyən layihələr belə həyata keçirilmiş və bunun nəticəsində neft mədənləri ərazilərində dəhşətli həcmdə neft tullantıları yığılıb qalmışdır. Torpaqların çirklənməsi ilə yanaşı, hava da çirklənir. Neftlə çıxan qaz bir çox hallarda qeyri-əsas xammal kimi yerindəcə yandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftlə çıxan qazın tərkibi çox qarışıq və mürəkkəb olduğu üçün onun yandırılması havanın ekoloji gərginliyini artırır. Elə bu səbəbdəndir ki, neft mədənləri ərazilərində ekoloji şərait heç də qənaətbəxş deyil.

Son illər neft mədənləri sahələrində radiasiyanın normadan artıq olması ekoloji baxımdan xüsusi narahatlıq yaradır. Buradakı neft yataqlarının buruq sularında böyük həcmdə radionukleidlər aşkar edilmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq belə söylməyə əsas var ki, Qazaxıstanın sahil zonası, eyni dərəcədə Rusiyanın sahil əraziləri Xəzərin ən təhlükəli radiasion çirklənmiş sahəsi hesab oluna bilər.

Digər Xəzəryanı ölkələr kimi, Türkmənistanda da neft sənayesinə xarici investorları cəlb etməyə çalışırlar. Lakin bu iş çox ləng getdiyi üçün burada yalnız üç xarici neft şirkəti fəaliyyət göstərir. Onlardan yalnız biri – ingilis-ərəb «Dragon Oil» şirkəti, «məhsulun tən bölünməsi» şərti ilə fəaliyyət göstərir, yəni konkret neft çıxarır. Danimarka şirkəti «Maersk Oil» və Malaziya şirkəti «Petronas» hələ ki neft kəşfiyyatı işləri ilə məşğuldurlar. Türkmənistanın Xəzər sahili perspektivli yataqları olan Qotutəpə, Barsa-Gəlməz və Burun strukturlarında neft 4500-5000 metr dərinlikdə yerləşən məhsuldar qatdadır. Belə artımı təmin etmək üçün neft sənayesinə 2020-ci ilə qədər 25 mlrd. ABŞ dolları investisiyaların cəlb olunması nəzərdə tutulur.

Dənizdə neft hasilatının artması ilk öncə yeni perspektivli yataqların istismara verilməsindən asılıdır. Bu baxımdan Türkmənistan tərəfi dənizdə aşkar edilmiş bir neçə yatağa xüsusi ümid bağlayır. Bunlardan biri Azərbaycan tərəfi ilə mübahisəli olan Kəpəz yatağıdır (türkmənlər bu yatağı Sərdar adlandırırlar).

Kəpəz yatağı Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən kəşf edildiyi üçün beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq ona sahib məhz Azərbaycan olmalıdır. Lakin Xəzərin hüquqi statusu hələ də müəyyən edilmədiyi üçün və Kəpəz yatağı dənizin orta xətt sahəsində yerləşdiyindən bu neft yatağı mübahisəli olaraq istismar edilmir.

Sahil ərazilərində neft hasilatı və emalı həm qurunun, həm də suyun

çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Uzun illər ərzində Türkmənbaşı neftayırma zavodunun tullantıları Saymanov kərfəzinə axıdılırdı. Yalnız son illərdə kərfəz təmizlənmiş və tullantıların axıdılmasının qarşısı alınmışdır. Eyni zamanda, dəniz akvatoriyasının çirklənməsində Ökərəm və Çələkən neft doldurucu limanları kimi yeni mənbələr meydana çıxmışdır. Bu limanların hər biri ayrılıqda ildə 3,6 mln. ton neft qəbul etmək imkanına malikdir.

Xəzər dənizinin Türkmənistanın sahil sahələri üçün təhlükə yaradan digər mənbə Qaraboğazgöl kərfəzini əhatə edən duzla örtülmüş ərazilərdir. Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdü burada uzun illər istismar edilən zəngin duz ehtiyatlarının təsərrüfatına mənfə təsir göstərmişdir. Xəzər dənizin Rusiya ərazisinə aid olan sahil bölgəsinin bütün yerləri eyni dərəcədə mənimlənməmişdir. Bu səbəbdən də sahil ərazilərində ekoloji gərginliyin səviyyəsi xeyli fərqlənir.

Təsərrüfat baxımdan inkişaf etmiş Həştərxan vilayətinin sahil əraziləri daha çox mənimləndiyi və Volqa çayının geniş deltası ilə çirkab sularının dənizə axdığı üçün burada ekoloji vəziyyət daha gərgindir. Məlumdur ki, Xəzər dənizə çayla dətirilən suların 85%-i Volqa çayının payına düşür. Nəzərə alsaq ki Volqa çayı Rusiyanın sənaye baxımından inkişaf etmiş Avropa hissəsindən istehsal tullantılarını dənizə axıdır, burada təbii şəraitin kifayət qədər pozulması heç də təəccüb doğurmamalıdır.

Rusiyanın Xəzərdəki şəlf bölməsində karbohidrogen ehtiyatları təxminən 1,2-1,5 mln. ton təşkil edir. Əsas neft-qaz ehtiyatları Həştərxan vilayəti və Dağıstanda hələ keçən əsrin 70-ci illərində İnçxe dəniz neft yatağı istismar edilirdi. Lakin sonrakı illərdə yataq ətraf mühit üçün təhlükəli olduğundan burada bütün işlər dayandırılmışdı. Yalnız 1997-ci ildə yatağın yenidən istismara verilməsi üçün beynəlxalq tender elan edilmiş və onun qalibi «İP Kenni» olmuşdur. Beləliklə də İnçxe dəniz yatağında neft hasilatının bərpası imkanı yaranmışdır.

Rusiya sahilinin quru hissəsində neft və qaz Dağıstanda və Həştərxan vilayətində aşkar olunmuşdur. Həştərxandan şimal-şərq istiqamətində 80 km aralı eyniadlı iri qaz-kondensat yatağı artıq neçə illərdir istismar edilir. Bütövlükdə

Xəzərin şimal və şimal-şərq hissəsində olan neft və qaz yataqlarında olduğu kimi, Həştərxan strukturunda da böyük həcmdə kükürd toplanmışdır. Elə bu səbəbdən də qaz hasilatı ekoloji baxımdan bölgədə və hətta ondan kənarlarda da vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Dağıstan sahilində əsas neft yataqları sahilin Mahaçqala-Dərbənd hissəsinədir. Mütəxəssislərin fikrincə, burada neft və kondensat ehtiyatları 20 mln. ton, qaz ehtiyatları isə 80 mlrd. m³ həcmindədir. Bu bölgədə neft və qaz hasilatının maksimum göstəriciləri 1970-ci ildə olmuşdur. Neft hasilatı həmin il 2,2 mln. ton, qaz 1,6 mlrd. m³ təşkil etmişdir. Dəniz yataqlarından İzberbaş dəniz, Tyuleniy və İncəxə dəniz daha perspektivli hesab olunur. İstismarda olan 40-a yaxın quyudan 2005-ci ildə 336 min ton neft və kondensat, 1 mlrd. m³ qaz hasil edilmişdir. Lakin neft hasilatının bu bölgədə hələ nisbətən az olmasına baxmayaraq, yataqların istismarı digər təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu, ilk növbədə rekreasiya sahəsində özünü büruzə verir. Onsuz da qeyri-stabil region sayılan Dağıstanda ekoloji gərginlik bu ərazinin inkişafına maneçilik edən əlavə amillərdən biri ola bilər.

Xəzər regionunda yeni geosiyasi vəziyyətin yaranması və nəticədə bura iri neft şirkətlərinin cəlb olunması dənizin İran bölgəsinə marağın artmasına səbəb oldu. «Lazmo», «Dutç/Shell» və Monument Oil» xarici neft şirkətləri dənizdə – Azərbaycanın İran sərhədinə yaxın ərazisində aşkar edilmiş Muğan-1, Muğan-2 və sahilin şimal-şərq hissəsində olan Qorqan yataqlarına marağ göstərmişlər. Bu layihələrlə eyni zamanda Yaponiya və Çin şirkətləri də maraqlanırlar.

Xəzər dənizindəki iri neft yataqları əsasən seysmik aktiv zonlarda yerləşir. Bununla əlaqədar kəşifçiyat, qazıma və neft hasilatı zamanı burada az gücdə mütəmadi yeraltı təkanlar baş verir.

Bəzi hallarda seysmoloji amil həddən artıq şişirdilir. Bunun səbəbi başlıca olaraq maraqlı tərəflərin Xəzər regionuna iqtisadi və siyasi baxışlarından irəli gəlir. Belə ki, Rusiya və İran mütəxəssisləri Xəzərin seysmik fəal sahədə olduğunu

təsdiqləyərək onun dibi ilə inşa olunacaq neft-qaz kəmərlərinin ətraf mühit üçün təhlükə yaradacağını qeyd edirlər.

Xəzər regionunda neft-qaz hasilatının getdikcə artması, təbii ki, ətraf mühitə texnogen təsirin güclənməsinə səbəb olacaqdır. İmkan daxilində bunun qarşısını almaq üçün bu gün ən vacib məsələlərdən biri kimi bu sahədə dövlətlərarası əməkdaşlığı genişləndirmək lazımdır. Yalnız bu istiqamətdə aparılan praktik fəaliyyət Xəzər dənizinin ekosisteminin mühafizəsində səmərə verə bilər.

1.2. Xəzərin bioloji resurslarının ekocoğrafi və iqtisadi qiymətləndirilməsi

Karbohidrogen ehtiyatları ilə yanaşı, Xəzər bitki və heyvanat aləmi təsərrüfatları baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bioloji ehtiyatların dənizdə yayılmasını dənizin hidroloji xüsusiyyətləri, qida maddələrinin qeyri-bərabər paylanması və üzvi maddələrin minerallaşma səviyyəsi müəyyən edir.

Xəzər dənizində heyvanat aləminin 1839 növü mövcuddur. Onlardan təxminən 78%-ni onurğasızlar təşkil edir. Bitki aləmi isə dənizdə, əgər belə demək mümkünsə, 733 növlə təmsil olunur. Onların da böyük əksəriyyəti, yəni 99%-dən çoxu yosunlardır.

Sözsüz ki, Xəzər dənizi ilk növbədə özünün balıq ehtiyatları ilə zəngindir. Mütəxəssislərin fikrincə, Xəzər dənizində 124-dən 156-dək balıq növü var. Qara və Aralıq dənizləri ilə müqayisədə Xəzərin ixtiofaunası müxtəliflik baxımından bir o qədər də zəngin deyil. Bununla belə, Xəzər dənizi ixtiofaunanın yüksək məhsuldarlığı ilə Cənubi Avropa dənizlərindən fərqlənir. Növ və yarımnövlər arasında Xəzər dənizində başlıca yeri xulkimilər (35,6%), çəkikimilər (22,7%) və siyənəkkimilər (17,8%) tutur. Onların payına dənizdə olan ixtiofaunanın fərqləndirici cəhətlərindən biri də onların təxminən 46%-nin endemik şəkildə olmasıdır.

Daha çoxsaylı endemik formalar siyənəkkimilər qrupunda yayılmışdır. Endemik canlı orqanizm kimi suiti Xəzər dənizində özünə məxsus yer tutur. Belə ki, suiti ovunun burada təxminən üç yüz ilə qədər vətəgə ovu tarixi var. Hələ keçən əsrdə Xəzərdə ildə yüz minlərlə suiti ovlanırmış. Son onillikdə ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi ilə bağlı suitinin sayı xeyli azalmışdır. Eyni zamanda, suitinin akvatoriyada yayılma sahəsi də qısalaraq əsasən Şimali və Orta Xəzər bölgələri ilə məhdudlaşmışdır.

Şimaldan cənuba doğru suyun duzluluğunun dəyişilməsi (artması) və mineral maddələrin paylanma xüsusiyyətləri balıqların qida məhsullarının yaranmasına, növünə və həcminə birbaşa təsir göstərir. Vətəgə balıqlarının coğrafiyası və buna uyğun olaraq müəyyən edilir.

Xəzərdə balıqların əsas kütləsi sahilyanı zonalarda məskən salmışdır. Onlar başlıca olaraq dənizin 50-75 metr dərinliklərində yaşayırlar.

Vətəgə balıqlarını burada əsasən kilkə, nərəkimilər və siyənəkkimilər təşkil edir. Nərəkimilərin yayılma sahəsi – Şimali Xəzərin şelf zonası, Orta Xəzərin qərb hissəsi və Cənubi Xəzərin şərq hissəsidir. Qız dövründə nərəkimilər əsasən Orta və Cənubi Xəzərə çəkildikləri halda, yazda su tədricən isindikə şimala doğru hərəkət edirlər.

Nərəkimilər kürü tökmək üçün başlıca olaraq Şimali Xəzər və Volqa çayına miqrasiya edirlər. Digər iri çaylar istiqamətlərində nərəkimilərin hərəkəti nisbətən azdır. Bütün bunlara uyğun olaraq nərəkimilərin ovlanmasının paylanma dərəcəsi xeyli fərqlidir. Ən çox nərə ovu Xəzər-Volqa bölgəsinin payına düşür. Bu göstərici 69% təşkil edir. Digər yerlərdə nərəkimilərin ovu müvafiq olaraq Xəzər-Uralda 21%, Xəzər-Kürdə isə 0,9% təşkil edir.

Nərəkimilərin ovunun ildən-ilə azaldığını və dünya üzrə onun ovunun 95%-nin Xəzər dənizinin payına düşdüyünü nəzərə alsaq, onda bu nadir balıq növünün mühafizəsinin necə böyük əhəmiyyət daşıdığı aydın olar. Yalnız son on il ərzində nərəkimilərinin ovu təxminən 10 dəfə, o cümlədən son 5 ildə 2 dəfə azalmışdır.

Əgər 1985-ci ildə nərəkimilərinin ovu 28,5 min ton olmuşdursa, artıq 2013-cü ildə 1,5 min tona qədər azalmışdır.

Son 25 ildə balıq ovunun əsasını kilkə təşkil edir. 1980-ci illərdən başlayaraq onun xüsusi çəkisi ümumi balıq ovunda 75% ötmüş və hal hazırda 96%-ə çatmışdır. Bununla belə, digər balıq növləri kimi, kilkə ovunun həcmi də son 10 il ərzində 2 dəfədən çox azalmışdır. Azərbaycan bölgəsində son 4 il ərzində kilkə ovu 5 dəfə azalmışdır.

Xəzər dənizində əsas balıq növlərinin ovunun dəyişməsi (1980-2005-cü illər ərzində, min ton)

Balıq növləri	1980	1985	1995	2005
Nərəkimilər	25,0	28,5	2,9	1,5
Kilkə	304,7	400,0	107,8	50,0
İri pulcuqlular	23,0	35,0	41,2	-

Kilkə balığı ovunun kəskin azalmasının əsas səbəbi tənzimlənməyən qanunsuz ov və Qara dənizdən Xəzərə daxil olmuş mneopsisdir. Bu sadə canlı orqanizm kilkənin əsas qida mənbəyi olan canlılarla qidalandığından onun həcmində azalmasına səbəb olmuşdur. Qısa müddət ərzində intensiv sürətdə artan və dənizin hər tərəfinə yayılan mneopsis Xəzərin bioloji aləmi üçün böyük təhlükə yaratmışdır. Kilkənin sayının bərpası üçün kifayət qədər qida mənbəyi tələb olunur. Deməli, kilkənin qida mənbəyinə ortaq çıxmış mneopsislə mübarizə aparmaq lazımdır. Bu məqsədlə məhz mneopsislə qidalanan berol adlı digər canlı orqanizmin Xəzər dənizinə gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Kilkədən fərqli olaraq nərəkimilərin həcmində azalmasına əsas səbəb qanunsuz balıq ovu və böyük həcmdə qiymətli qida sayılan kürü əldə edərək, demək olar ki, mümkün artımın qarşısının alınmasıdır. Qismən İran istisna olmaqla nərəkimilərin böyük həcmdə qanunsuz ovu ilə bütün Xəzəryanı dövlətlərdə məşğul olurlar. Nərəkimilərin əsas hissəsi kürü tökmək üçün Rusiya sahillərinə, şirin suya

can atır. Digər Xəzəryanı blkələrdən fərqli olaraq bu ölkədə qayıqların sayı-hesabı yoxdur və genişmiqyaslı qanunsuz balıq ovu baş alıb gedir.

Rusiyanın cənub dənizlərində qanunsuz balıq ovunun artmasını sübut edən faktlardan biri də Krasnodar diyarının nisbətən əlverişli hesab olunan Azov dənizi sahillərindəki vəziyyətidir. Son bir il ərzində qanunsuz balıq ovu nəticəsində nərəkimilərinin həcmi burada 10 dəfə azalmışdır. Xəzər dənizinin Rusiyaya aid olan hissəsində vəziyyət daha acınacaqlıdır. Müxtəlif mənbələrə görə, burada hər il qanunsuz olaraq bir neçə min ton nərəkimilər ovlanır. Əlbəttə, qanunsuz balıq ovu Xəzərin digər bölgələrində də müşahidə olunur. Lakin onun həcmi Rusiya bölgəsində aparılan qanunsuz ovdan xeyli azdır.

Nərəkimilər qədim və nadir balıq növlərindən olduğu üçün və bu populyasiyanın sayının azalması beynəlxalq təşkilatları da narahat edir. Yox olma həddinə çatmış nərəkimilərinin sayına nəzarət və onların mühafizəsi üçün Xəzərin fauna və florasını daim diqqət mərkəzində saxlayan xüsusi beynəlxalq konvensiya (CİTES) mövcuddur. Onlar Xəzəryanı dövlətlərə hər ildə nərəkimilərin ovlanmasına və kürünün eksportuna kvotalar müəyyən edir. Hər bir Xəzəryanı ölkəyə kvotanın həcmi müəyyən edildikdə başlıca olaraq bu ölkənin süni balıqartırma məntəqələrindən dənizə buraxılan balıq körpələrinin sayı və dəniz sahili ərazidərin mühafizəsinin təmin edilmə səviyyəsi nəzərə alınır.

Dənizə buraxılan körpə balıqların sayına görə Rusiya və İran xeyli irəlidədir. 2013-cü ildən etibarən Rusiya bölgəsindən dənizə 42,2 mln. ədəd balıq körpəsi buraxılmışdır. Rusiyanın əsas balıq artımına müəssisələri Volqa çayı deltasında yerləşdirilmişdir.

Qazaxıstanda nərəkimiləri artırma zavodları Atırau vilayətindədir. Burada 2 iri balıqartırma zavodu fəaliyyət göstərir ki, onların da hər biri ildə 3 mln körpə balıq yetişdirmə gücünə malikdir.

2003-cü ildə Neftçalada istifadəyə verilmiş yeni balıqartırma müəssisəsi buradan dənizə hər il 15 mln. körpə balıq buraxmağa imkan yaratmışdır. Hazırda dənizə buraxılan körpə nərəkimilərin 15-20%-ni Azərbaycan bölgəsi təmin edir.

Bunu nəzərə alaraq CITES 2004-cü ildən ölkəmizə ayrılan qara kürünün kvotasını 9 tona qaldırmışdır. Lakin Xəzərdə qanunsuz balıq ovlanmasının həcmi artdığı üçün 2006-cı ildə bu göstərici 6,5 tona endirilmiş və sonradan (Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan ölkələri ilə birlikdə) buna da qadağa qoyulmuşdur. Balıqların ovlanmasına, süni artırılmasına və dənizə buraxılmasına uyğun olaraq CITES beynəlxalq təşkilatı qara kürünün eksportuna 2006-cı ildə yalnız İran tərəfinə (44,7 ton həcmində) icazə vermişdir. Qara kürünün eksport həcmi tənzimləyən CITES beynəlxalq təşkilatı eyni zamanda nərəkimilərin ovunu da Xəzəryanı dövlətlər arasında bölüşdürür. Buna uyğun olaraq, 2006-cı ildən nərəkimilərin ovlanması, müvafiq şəkildə: İrana – 500 ton, Rusiyaya – 258 ton, Qazaxıstana – 195 ton, Azərbaycana – 92 ton icazə verilmişdir.

**Xəzəryanı dövlətlərə qara kürünün eksportu üzrə ayrılmış kvotalar
(2003-2006-cı illərdə)**

Ölkələr	2003		2006	
	Tonla	%-lə	Tonla	%-lə
İran	75,7	54	50,5	44,8
Rusiya	31,3	22,3	39,0	34,6
Qazaxıstan	25	17,9	13,2	11,7
Azərbaycan	4,5	3,2	6,5	5,7
Türkmənistan	3,6	2,6	3,5	3,2
Cəmi	140,1	100	112,7	100

2003-cü ildə İran xaricə 65 ton qara kürü ixrac etmişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dünya bazarında 1 kq qara kürünün qiyməti 750 ABŞ dollarıdır, onda aydın olar ki, İranın qara kürü satışından gəliri 50 mln. ABŞ dollarına yaxın olmuşdur. Şimali Amerikada isə 1 kq bölgə (ağbalıq) kürüsünün qiyməti 3 min ABŞ dollarına çatır.

Bütün bunlarla yanaşı, «qara bazar»da yüzlərcə ton qanunsuz ovlanmış nəre balıqlarının və qara kürünün alveri davam etməkdədir. Bu səbəbdən də bir çox beynəlxalq təşkilatlar nərəkimilərin yox olması təhlükəsini gördükləri üçün bu balıqların ovuna müvəqqəti qadağa qoyulması təklifini irəli sürmüşlər. Belə ki, ABŞ-ın «Təhlükə altında olan növləri aktı»na əsasən (US.Endangered Akt) ağbalıq da yox olmaqda olan balıqlar siyahısına daxil edilib. Eyni zamanda, müvafiq təşkilatlar 2004-cü ildə Xəzəryanı ölkələrin dünya bazarına qara kürü çıxarmalarına məhdudiyyət qoymuşlar.

CITES təşkilatının məlumatlarına görə, hər il Xəzərdə tutulan nərəkimilərin 70%-dən çoxu qanunsuz ovlanır. Məsələnin ən dəhşətli cəhəti ondan ibarətdir ki, qanunsuz tutulan balıqların əsas həcmi nərəkimilərin kürütökmə dövrünə düşür. Daha çox qara kürü əldə etmək üçün «başabəla balıqçılar» minlərlə dişi balıqları məhv edir və beləliklə, dənizin bioloji aləminə bərpa olunmayacaq ziyan vururlar.

Xəzəryanı dövlətlərə nərəkimilərin ovlanması üzrə ayrılmış kvotalar (2003-2006-cı illərdə)

Ölkələr	2003		2006	
	Tonla	%-lə	Tonla	%-lə
İran	671	45,2	500	45,9
Rusiya	417	28,1	258	23,7
Qazaxıstan	226	15,2	195	17,9
Azərbaycan	109	7,3	92	8,4
Türkmənistan	63	4,2	44,4	4,1
Cəmi	1486	100	1089,4	100

Yaranmış gərgin vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bütün Xəzəryanı dövlətlər dənizin balıq ehtiyatlarını mühafizə etmək sahəsində əməkdaşlığı gücləndirərək müvafiq tədbirlər planı həyata keçirməlidirlər. Yalnız birgə və

razılaşıdırılmış tədbirlər keçirməklə olduqca qiymətli və bənzərsiz Xəzər dənizinin və onun balıq ehtiyatlarını gələcək nəsillər üçün qoruyub-saxlamaq mümkündür.

1.3. Xəzərin və sahil ərazilərinin rekreasiya ehtiyatlarının ekocoğrafi və sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi

Xəzər dənizinin sahil ərazilərində təbii iqlim şəraitinin müxtəlif və rekreasiya ehtiyatlarının zəngin olması kurort istirahətinin təşkili üçün çox əlverişlidir. Lakin hər bir konkret sahil ərazisinin coğrafi mövqeyindən və mənimsənilmə səviyyəsindən asılı olaraq mövcud imkanlardan fərqli dərəcədə istifadə edilmişdir. Belə ki, çöl, yarımşəhra, səhra, quru və rütubətli landşaftlar müxtəlif istiqamətdə ixtisaslaşmış istirahət mərkəzlərinin yaradılmasını müəyyənləşdirmişdir. Heç şübhəsiz, fəaliyyətdə olan istirahət mərkəzlərinin cazibədarlığına bir çox amillər təsir edir. Məhz bununla əlaqədar Xəzər dənizinin və onu əhatə edən ərazilərin rekreasiya ehtiyatlarının mənimsənilmə səviyyəsi kifayət qədər fərqlidir.

Azərbaycanın nadir təbii iqlim şəraiti və ərazisində müalicə əhəmiyyətli zəngin təbii ehtiyatları sahil ərazilərində rekreasiya təsərrüfatının inkişafı üçün yaxşı imkanlar yaradır. Bildiyimiz kimi, rekreasiya təsərrüfatı üçün ən əlverişli şərait əsasən dağ, dağətəyi və sahil əraziləridir. Elə bu mənada şimaldan cənuba uzanan 825 km sahilyanı zona ölkəmizdə rekreasiya təsərrüfatının səmərəli yerləşdirilməsini çox gözəl təmin edə bilər.

Sahil ərazilərinin çox hissəsi yarımşəhra landşaftlarından ibarətdir. Lakin şimal sahilli üçün enliyarpaqlıların üstünlük təşkil etdiyi meşələr, cənub üçünə subtropik bitkilər daha xarakterikdir. Sahilin 30%-dən çoxu narın qum çimərliklərindən ibarətdir. İlin günləri burada qat-qat çox olur, günəşsiz günlər isə təxminən 70-ə çatır. Bütövlükdə isə kütləvi istirahət üçün burada ilin 7-8 ayı əlverişli hesab olunur.

Dəniz suyu kifayət qədər qızdığı üçün çimərlik mövsümü 4-5 ay davam edir. Əlverişli iqlim şəraiti çimərliklərin müalicəvi əhəmiyyəti sahil rekreasiya dəyərliliyini xeyli artırır. Bu səbəbə görə Azərbaycanın sahil ərazilərindəki kurort mərkəzləri Abşeron yarımadasında yerləşdirilmişdir.

Azərbaycanın dənizsahili zonasında 10-dan çox müalicə əhəmiyyətli mineral və termal bulaq var. Müalicə əhəmiyyətli karbonatlı və hidrokarbonatlı mineral sular əsasən Siyəzən-Dəvəçi ərazisində yayılmışdır. Buradakı mineral su bulaqlarının ümumi debiti sutkada 5 min litrdən çox olur. Qalaaltı müalicə mərkəzində çıxan bu sular başlıca olaraq uroloji, revmatizm və digər xəstəliklər zamanı əvəzsiz hesab edilir.

Abşeronun kurort ocaqlarındakı hidrogen-sulfidli termal sular isə ürək-damar, ginekoloji və revmatizm xəstəliklərinin müalicəsində tətbiq edilir. Burada həm də müalicə əhəmiyyətli palçıqlardan da istifadə olunur. Bu cür palçıqlar əsasən Masazır və Böyük Şor göllərində mövcuddur. Eyni zamanda, müalicə əhəmiyyətli palçıqlar Şıxov, Suraxanı və Qobustan ərazilərində yayılmışdır. Lakin onların ehtiyatları çox azdır və ona görə də kurort təsərrüfatında geniş miqyasda istifadəsi mümkün deyil.

Abşeron yarımadasından cənuba doğru getdikcə mineral suların temperaturu artır. Belə ki, natrium-xlorlu suların temperaturu 45°C -yə çatır. Belə termal sular əsasən Lənkəran zonasında aşkar edilmişdir. Buradakı kurort mərkəzlərində həmin sulardan hərəkət orqanlarının, ürək-damar sisteminin, əsəb sistemi xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur.

Azərbaycanın sahilyanı zonalarında müalicə əhəmiyyətli termal sular geniş yayılsa da, onların istifadəsi qənaətbəxş sayıla bilməz. Buradakı 9 iri istirahət kurort mərkəzinin potensial rekreant qəbul etmək imkanından hazırda yalnız 29%-ə qədər istifadə olunur.

Azərbaycanın sahilyanı əraziləri, dediyimiz kimi, iqlim-landşaft etibarilə çox rəngarəngdir. Belə ki, yarımşəhra Abşeron yarımadasının əksinə olaraq cənubda (Lənkəran-Astara bölgəsi) və şimalda (Yalama Nabran bölgəsi) meşə

sahələri yaşıllığı və sıxlığı ilə nəzəri cəlb edir. Relikt ağac sayılan eldar şamı hesabına son 30 il ərzində Abşeronda xeyli yaşıllıq salınmışdır. Bunun əksinə olaraq şimal və cənub bölgələrində enerji çatışmazlığı səbəbindən və istehsalat məqsədi ilə meşələrdə ağaclar kütləvi surətdə qırılmış və nəticədə seyrək meşə zolaqları əmələ gəlmişdir. Belə xoşagəlməz dəyişiklik xüsusən Lənkəran Astara bölgəsində aydın nəzərə çarpır. Belə ki, Azərbaycanın Astara şəhərindən İran Astarasına keçəndə Talış dağlarının yamaclarındakı ağac sıxlığının fərqi qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Əlbəttə, regionda meşələrin qırılmasının qarşısını almaq üçün ilk növbədə yerli əhalini qazla təmin etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Xəzər sahili zonasındakı meşəlik sahəsi 830 km²-dir. Onun əsas hissəsi meşə-parkların payına düşür. Meşələrin və digər təbii abidələrin mühafizəsi məqsədi ilə Xəzər sahili zonada 113 min hektar sahəni əhatə edən 2 dövlət qoruğu (Qobustan və Qızılağac) və 3 yasaqlıq (Abşeron, Gil adası, Bəndovan) yaradılmışdır. Dövlət Qoruq və yasaqları sahil ərazilərinin çox həssas hissələrində təbii mühitin mühafizəsini bilavasitə təmin edirlər.

Dünya təcrübəsindən bəhrələnməklə son illər respublikamızda milli parkların yaradılması ideyası geniş müzakirə edilərək bəyənilmişdir. Artıq respublika prezidentinin fərmanı ilə Bakının sahil bağına milli park statusu verilmişdir. Şirvan və Hirkan qoruqları müvafiq olaraq 2003 və 2004-cü illərdə milli park statusu almışlar. Bununla yanaşı, sahəsi 130,5 min hektar olan Şahdağ milli parkının yaradılması ilə bağlı müvafiq proqram tərtib edilmiş və 2006-cı ildə həyata keçirilmişdir. Növbəti milli park 2012-ci ildə Samur-Yalama rayonunda yaradılmışdır.

Sahil ərazilərində rekreasiya sisteminin inkişafına əsas təsiredici amillərdən biri xidmət sahələri ilə təminat səviyyəsidir. Xəzərin Azərbaycan sahilində turistlər üçün əhəmiyyət kəsb edən mehmanxana təsərrufatı kifayət qədər inkişaf etmişdir. Xüsusən, Bakı şəhərində olan yüksək keyfiyyətli mehmanxanaların sayı bütövlükdə Xəzərsahili regionla olan mehmanxanaların ümumi sayından çoxdur.

Bakı nəqliyyat qovşağı respublikanın ən iri nəqliyyat mərkəzi kimi sahil ərazisində müxtəlif nəqliyyat növlərinin yerləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Sahil ərazisinə paralel Astara-Yalama dəmiryol və şose xətləri potensial rekreantların sahil ərazilərinin istənilən yerində istirahət və asudə vaxt keçirmələrinə imkan yaradır.

Quru nəqliyyatından fərqli olaraq dəniz nəqliyyatı rekreasiya təsərrüfatına hələ ki cəlb olunmamışdır. Dəniz nəqliyyatı başlıca olaraq yükdaşıma istiqamətinə yönəldilib. Halbuki Orta və Cənubi Xəzərdə dəniz nəqliyyatı vasitəsilə turist kruizlərinin təşkili, zənnimizsə, çox cəlbedici ola bilər. Təəccüb doğuran odur ki, belə sahilyanı səyahətlər nəinki dövlətlərarası, hətta bir dövlət daxilində sahil akvatoriyası üzrə də hələ ki yoxdur. Bütün Xəzərin sahil zonası üzrə dəniz kruizinin təşkili isə ilk növbədə region dövlətləri arasında əməkdaşlığın inkişafına təkan verir və qonşu bölgələr haqqında biliklərin artmasına yardımçı olar.

Azərbaycanın sahil ərazilərinin şərti olaraq üç regiona ayırmaq olar. Respublikamızın aparıcı iqtisadi rayonu olan Abşeron eyni zamanda ölkəmizin əsas kurort-istirahət zonası kimi tanınır. Abşeron yarımadasının sahəsi 2,1 min km²-dir. Rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan sahil ərazilərinin sahəsi ildən-ilə artmaqdadır. Uzunmüddətli icarəyə götürülən sahil ərazilərində müasir tələblərə cavab verən çimərlik servisi yaradılır. Artıq Abşeron rayonu ərazisində istirahət mərkəzləri sahəsinin xüsusi çəkisi təxminən 30% təşkil edir. Təəssüf ki, yeni yaradılan istirahət ocaqlarında bəzi hallarda ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə lazımi diqqət vermirlər. Belə ki, məişət tullantıları birbaşa sahil ərazilərinə tullanılır, əmələ gələn çirkab təmizlənmədən dənizə axıdılır. Nəticədə də zahirən kifayət qədər müasir görünən istirahət mərkəzləri ekoloji baxımdan təhlükəli zonaya çevrilir.

Abşeron rayonunun sahil ərazilərində əsas kurort-istirahət mərkəzləri Bilgəh, Buzovna, Mərdəkan və Pirşağıda yerləşdirilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu zonada 800 min nəfərlik (o cümlədən, 200 min nəfərin uzun müddətli

istirahəti üçün) iri istirahət zonası yaradılması mümkündür. Lakin bunun həyata keçirilməsi üçün böyük həcmdə investisiyalar tələb olunur.

Abşeron rayonunda rekreasiya təsərrüfatının geniş inkişaf imkanlarından tam istifadə olunmamasının əsas səbəblərindən biri xidmət sahələrinin bütövlükdə lazımi tələblərə cavab verməməyidir. Yalnız yeni yaradılan istirahət mərkəzlərində bu problem, demək olar, həll edilmişdir. Lakin hətə bu mərkəzlərin yerləşdiyi sahil bölgələrində dəniz suyunun vəziyyəti də əksər hallarda sanitar-gigiyenik tələblərə cavab vermir.

Rekreasiya baxımından respublikanın sahil ərazilərində əhəmiyyətə ikinci rayon Yalama-Nabran zonasıdır. Sahəsi 665 km² olan bu rayon Samur-Dəvəçi və Şollar düzünü əhatə edir. Meşə zolağının bəzi yerlərdə terras üzərində birbaşa dənizsahili qumluğa çıxması burada təkrarolunmaz landşaftlar yaradır.

Rayonun əlverişli təbii iqlim şəraiti və zəngin rekreasiya ehtiyatları burada 5 istirahət evinin, 2 turist bazasının və müxtəlif təşkilatların tabeliyində olan çoxsaylı istirahət mərkəzlərinin yaradılmasına imkan vermişdir. Bunlardan əlavə, son illər müasir tələblərə cavab verən özəl istirahət yerləri də istifadəyə verilmişdir. Onların sayı artıq 15-i örtmüşdür. Məhz belə yerlərin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın digər bölgələrindən (əsasən Bakıdan) qısamüddətli istirahət üçün Nabrana rekreatantların axını artmışdır.

Uzunluğu 24 km və eni 7-9 km olan Nabran sahil zonası nadir meşə və bitki örtüyü ilə fərqlənir. Belə təbii şərait bura hər il 100 min nəfərdən çox rekreatantı cəlb edir. Lakin istirahət mərkəzlərinin sahibləri ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə barmaqarası baxırlar. Tullantıların yığılması və utilisə edilməsi təmin olunmadığı üçün burada hər il 600-800 m² çirkab suları Xəzərə axıdılır. Eyni zamanda, ildə 25 min tondan çox bərk tullantıları meşələrə atılır və təbiətin bu gözəl guşələri ekoloji baxımdan yararsız vəziyyətə salınır.

Azərbaycanın sahil ərazilərində istirahət üçün çox əlverişli üçüncü rayon Lənkəran-Astara zonasıdır. Ərazisi əsasən Lənkəran ovalığını əhatə edən bu bölgə özünəməxsus landşaftı ilə digər sahilyanı zonalardan fərqlənir. Talış dağları

yamaclarının lap sahil zonasına kimi yaxınlaşması təbiətin rəngarəngliyini daha da artırır. Hirkan milli parkı, Xanbulançay, İstisu meşəlikləri və digər təbiət abidələri bura gələn turistləri heyran edir.

Lənkəran-Astara zonasının sahil zolağı əsasən qum və çaydaşlarından ibarətdir. Sahilin bəzi yerlərində subasma nəticəsində çimərlik sahələrinin eni 5-10 metrə qədər azalmışdır. Dəmiryol xəttinin dənizə yaxınlaşdığı yerlərdə yolun mühafizəsi üçün iri çağdaşları düzülmüşdür. Təəssüf ki, bu cür gözəl yerlərdə servis məsələsi arzu olunan səviyyədə həll edilməyib. Buna görə bölgənin dəyərli çimərlikləri hələ ki tam istifadə olunmur.

Turistlərin regiona cəlb edilməsi üçün marketinq işlərinin də böyük əhəmiyyəti var. Bu məsələnin həlli üçün Azərbaycan hökuməti BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birgə Bakıda Turizm İnformasiya Mərkəzi və Turizmin İnkişafına Dəstək İB yaradılmışdır. Layihəni həyata keçirmək üçün artıq 240 min ABŞ dolları ayrılmışdır. Bakı şəhəri ilə yanaşı, turizm informasiya mərkəzləri respublikanın daha 7 rayonunda təşkil olunacaq. Xəzərin sahil zonasında isə belə mərkəzlərin Lənkəran və Xaçmazda da yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

2004-cü ildən bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkəmizə gələn xarici turistlərin sayı xeyli artmışdır. Həmin il respublikamızda 1,35 mln. nəfər turist, 2014-cü ildə isə 2,5 mln. nəfər turist olmuşdur. Bu, 2003-cü ilə nisbətən 33% çoxdur. Belə artıma ölkəmizdə turizm servisinin intensiv inkişafı təsir etmişdir. Yalnız son üç il ərzində bu sahədə fəaliyyət göstərən kompaniyaların sayı yeddi dəfə artmışdır. Eyni zamanda, respublikamızda 52 yeni mehmanxana kompleksi istifadəyə verilmiş və 20-də tikinti işləri tamamlanmaq üzrədir. Əfsuslar olsun ki, bu mehmanxanaların çox hissəsi hələ də Abşeron rayonunda yerləşir.

Abşerondan kənarda, sahil ərazilərində ekoturizmin inkişafına şərait vardır. Belə ki, nisbətən zəif mənimsənilmiş və ekoloji baxımdan «təmiz» olan Dəvəçi Siyəzən və Qızılağac-Kürdili bölgələri ekoturizmin təşkili üçün yararlı hesab edilə bilər.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sahilində təbii şəraitin və təbii ehtiyatların müxtəlifliyi onu digər dəniz sahili bölgələrdən fərqləndirir. Sahilyanı ərazilərdə fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrindən fərqli olaraq rekreasiya təsərrüfatı əsasən məişət tullantıları mənbəyi kimi narahatlıq doğurur. Odur ki, regionda ətraf mühitin mühafizəsi üçün minimum tullantıların toplanması məsələsi həll olunmalı, onların təkrar emalı təmin edilməli və çirkab sularının axıdılmaması məqsədi ilə istirahət yerlərində kanalizasiya sistemi qurulmalıdır.

Subtropik iqlim şəraiti ilə fərqlənən cənub sahilləri rekreasiya təsərrüfatının inkişafı üçün çox əlverişlidir. Lakin mövcud imkanlardan hələ də tam istifadə olunmur. Buna baxmayaraq İranın sahil əraziləri həm Xəzər regionu, həm də bütövlükdə ölkə üzrə ən vacib və əhəmiyyətli istirahət zonalarıdır.

Xəzər regionunu digər sahil ərazilərlə fərqli olaraq çoxsaylı kiçik və orta istirahət mərkəzlərinin sıxlığı İran sahilinin rekreasiya təsərrüfatı üçün əsas səciyyəvi cəhətdir. Yaz-yay mövsümündə on minlərlə iranlının ölkə daxilində əsas istirahət məkanı məhz Xəzər sahilidir.

Rəsmi məlumatlara görə, yay mövsümü ərzində yalnız Gilan və Mazandaran ostanlarının sahil ərazilərində əhalinin sayı 2-3 dəfə artır. Təbii ki, bu axın xidmət sahələrinin və ümumiyyətlə, rekreasiya təsərrüfatının inkişafına təkan verir.

Gilan ostanında füsunkar təbii iqlim şəraiti ilk öncə onun fiziki-coğrafi mövqeyindən irəli gəlir. Bu diyarın bir tərəfi dəniz sahili, digər tərəfi isə Talış və Əlburus dağı və dağətəyi sahələrdir. Nisbətən yığcam ərazidə (sahəsi 14,7 min km²) müxtəlif istiqamətdə ixtisaslaşmış rekreasiya təsərrüfatı sahələrinin təşkili üçün hər cür imkan vardır. Bu bölgənin təbii gözəlliyi, yumşaq iqlimi insanları özünə cəlb edir. Odur ki, Gilan ostanı (Tehran istisna olmaqla) İran əhalisinin ən sıx məskunlaşdığı bölgədir. Burada əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 170 nəfərə çatır. Ostanın mərkəzi şəhəri sayılan Rəştdə əhalinin sıxlığı 330 nəfər təşkil edir.

Rekreasiya təsərrüfatının inkişaf etmiş servis sahələrinə başlıca olaraq sahilboyu salınmış 10-dan çox şəhərdə rast gəlmək mümkündür. Lakin son illər burada qısamüddətli («week-end») kütləvi istirahətlərin təşkili dəbdədir. Xəzər

regionunun digər sahil ərazilərində bunu müşahidə etmək mümkün deyil. Yay mövsümündə dağətəyi sahələrdə sahil boyunca uzanan magistral şose ətrafında çoxsaylı rekreant «təbiətdə istirahət» təşkil edərək böyük həcmdə məişət tullantıları ilə ətraf mühiti çirkləndirir. Eyni zamanda, vətəndaşların birbaşa avtomagistral kənarında qısa-müddətli də olsa istirahət etməsi, təbii ki, narahatlıq yaradır.

Məlumdur ki, havanın çirklənməsində avtomobillərin xüsusi çəkisi çox böyükdür. Əlbəttə, avtomagistrallar boyunca uzanan sahələrin ekoloji vəziyyəti heç də əlverişli sayıla bilməz. Belə ki, magistral yol kənarında istirahət edənlər burada keçirdikləri vaxt ərzində kifayət qədər zərərli maddələrlə «qidalanırlar». Yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə ekoloji maarifləndirmə istiqamətində təbliğat işlərini gücləndirmək lazımdır.

Dağətəyi landşaftların dəniz sahilinə «yaxınlaşdığı» zonalarda insanın buranın həddən artıq kövrək təbii mühitinə təsiri daha da güclənir. Digər Xəzərsahili ərazilərdə olduğu kimi, İranda da dağətəyinin sahillə qovuşduğu zonada meşələrə divan tutulması prosesi daha intensiv gedir. Buna nümunə kimi İran-Azərbaycan sərhədinin Astara sahəsini göstərmək olar. Sərhədin hər iki tərəfində vaxtilə sıx olan meşələr tədricən seyrək ağaclı meşələrə çevrilməkdədir. Meşələrin qırılmasına bir neçə amil təsir edir. Onlardan ən əsasları: yanacaq problemi, sellüloz-kağız istehsalı və digər ağac emalı sahələrinin inkişafı, rekreasiya obyektlərinin yerləşdirilməsi və kommunikasiya sistemlərinin inşasıdır.

İranda sahil ərazilərində qrunut sularının qalxması çəltik əkini təsərrüfatına böyük ziyan vurmuşdur. Gilan ostanında onsuz da geniş olmayan sahil ərazilərində torpaqların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə meşələrin qırılması da təsir etmişdir. Bölgədə çox həcmdə yağıntıların düşməsi (ildə 1800-2000 mm) gilli süxurların yayıldığı yerlərdə sürüşmə təhlükəsini artırır. Yağıntılarla yanaşı, sürüşmələrə zəlzələlər də təsir göstərir. Seysmik cəhətdən fəal olan bu bölgədə hər il çoxsaylı zəif və orta güclü zəlzələ müşahidə etmək olar.

Rekreasiya təsərrüfatı daha çox Rəşt-Ənzəli və Rudsar-Lanjerud-Lahican sahələrində inkişaf etmişdir. Rəşt Gilan ostanının paytaxtıdır və əhalinin ən çox məskunlaşdığı şəhərdir (800 min nəfərə yaxın). Burada qədim tarixi-mədəni abidələr də çoxdur. Rəştin coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq buradan bütün istiqamətlərə magistral avtomobil yolları uzanır. Şəhərdə lazımi səviyyədə servis sahələri inkişaf edib və turistlər üçün müxtəlif gəzinti marşrutları da məhz buradan təşkil olunur.

Birbaşa sahil zolağında yerləşmiş ən cazibədar şəhərlərdən biri Ənzəlidir (İranlılar onu Bəndə-Ənzəli adlandırırlar). Ənzəli Rəştdən 40 km şimal qərb istiqamətində yerləşir. Əhalisi 150 min nəfərə çatan bu şəhər İranın Xəzər sahilində ən iri ticarət limanı hesab olunur. Nadir təbiəti, zəngin subtropik bitki və heyvanat aləmi ilə fərqlənən Ənzəli laqunası hər il minlərlə turisti, həvəslər ovçu və balıqçını bura cəlb edir. Ənzəli laqunasının eni 10 km, uzunluğu 30 km və sahəsi 320 km² təşkil edir. Burada hər il 1000 dən çox köçəri quş olur. Laqunanın dərinliyi 1-4 metr olsa da, burada hələ ki 37 balıq növünə rast gəlmək mümkündür. Bütövlükdə Xəzərin sahil regionunda analoqu olmayan Ənzəli laqunasının 20%-dən çoxu qamışlıq sahələrdən ibarətdir. Belə təbii şərait köçəri quşları cəlb edir və nəticədə biosenozun zənginləşməsinə səbəb olur.

Rudsar-Lanjerud-Lahican zonası bir xətt üzrə şərq-qərb istiqamətində sahile paralel uzanmışdır. Rudsar və Lahicanda əhalinin sayı təxminən eynidir: 240-250 min nəfər. Langerudda bu göstərici 850 min nəfərə çatır. Burada dağlardan dənizə axan Çaboksar, Qalaçay və Amlaş kimi kiçik çaylar bölgədə təbii şəraiti daha da zənginləşdirir. Gözəl təbiəti ilə turistləri cəlb edən Sefidabad və Sarvat kəndləri Çaboksar və Amlaş çaylarının dağətəyi sahəsində yerləşir. Lakin xidmət sahələrinin nisbətən aşağı səviyyədə olması rekreasiya ehtiyatlarından tam istifadə edilməsinə maneçilik törədir. Langeruddan 15 km aralıda, dəniz sahilində turistləri özünə cəlb edən gözəl bir istirahət mərkəzi yerləşir. Çamxaledan qərb istiqamətinə hərəkət etdikdə sahilə gəlib Kiaşəhr yaşayış məntəqəsinə və eyniadlı limana çatırsan. Liman təsərrüfatı əsasən balıqçılıq istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Lahican şəhəri gözəl təbiəti və tarixi abidələri ilə fərqlənir və bölgənin çayçılıq mərkəzi hesab olunur. Turistlər üçün burada çay muzeyi yaradılıb. İran sahilinin əlverişli təbii iqlim şəraitinə baxmayaraq, onun rekreasiya potensialından hələ ki, tam istifadə olunmur. Digər bölgələrlə müqayisədə burada xarici turistlər, demək olar, olmurlar. Bunun əsas səbəbi isə xarici turistlər üçün Qərb tələblərinə uyğun servis sahələrinin olmamasıdır.

Xəzər dənizinin Rusiya sahillərində rekreasiya təsərrüfatı qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Ənənəvi olaraq rekreantları daha çox cəlb edən sahələr Dağıstanın Mahaçqala-Dərbənd sahil zolağı və Volqa çayının delta hissəsidir. Lakin 1900-cı illərin ikinci yarısında Çeçenistanda və qonşu ərzilərdə baş vermiş hərbi münaqişələr əhalinin miqrasiyasına gətirib çıxarmışdır.

Sahil ərazilərinin təbii iqlim şəraitinin əlverişliliyinə uyğun olaraq əhalinin daha çox məskunlaşdığı sahələr Həştərxan-Kamızıyak və Mahaçqala-İzberbaş-Dərbənd bölgələrində əsas istehsal və qeyri-istehsal sahələri yerləşdirilmişdir.

Xəzər dənizinin Dağıstan sahilində dörd istirahət rayonu var: Mahaçqala, Manas, Qayakənd və Dərbənd. Bu istirahət rayonlarının hər birində kurort mərkəzləri inkişaf etməkdədir. Onlardan ən əsasları – Mahaçqala rayonu sahilində Yeni Qayakənd, Acı, Uluçay, İnçxe və Darvaqçay; Dərbənd rayonu sahilində Şimali Dərbənd, Cənubi Dərbənd və Rubasdır. Qeyd etdiyimiz bu kurort mərkəzləri DSSağistanın əsas iri şəhərləri Mahaçqala, Kaspiysk, İzberbaş və Dərbənd ətrafındakı ərazilərdə yerləşmişdir. Hər bir istirahət rayonu üçün istifadə olunacaq sahil zolağının orta uzunluğu 4 km-dən 10 km-ə qədərdir.

Digər bölgələrdə olduğu kimi Dağıstan sahilində də rekreasiya təsərrüfatının inkişafı üçün təbii iqlim və tarixi-mədəni amillər əlverişli sayıla bilər. Dağıstan Torpaq Komitəsinin məlumatına görə, 2003-cü ilin əvvəlindən respublikanın sahil ərazilərin 881,5 hektarı rekreasiya məqsədi ilə istifadə edilir. Rekreasiya əhəmiyyətli sahələr həm də hüquqi şəxslər tərəfindən özəlləşdirilir. Eyni proses Kaspiyskdə Qarabudaqkənddə və başqa yerlərdə də gedir.

Dağıstanda mövcud olan rekreasiya obyektlərinin 81%-i sahil ərazilərində yerləşir. İstirahət mərkəzləri ildə 20,1 min nəfər rekreant qəbul etmək gücünə malikdir. Burada rekreasiya obyektləri əsasən istirahət bazalarında, sanatoriyalardan, pansionatlardan, müalicə düşərgələrindən, turist bazalarından, uşaq düşərgələrindən və kempinqlərdən ibarətdir.

Rekreasiya şəbəkələrinin sıxlığı kifayət qədər yüksək olaraq bir istirahət mərkəzində təxminən 110 nəfərdir. Hər istirahət mərkəzinin sahəsi orta hesabla 4,8 hektara çatır. Sahil ərazilərində istirahət edənlərin payına düşən sahə də olduqca sıxdır. Belə ki, 1 hektara 23 nəfərlik istirahət yeri düşür.

Son illər regionda gedən qarşıdurma və hərbi əməliyyatlar nəticəsində sahil ərazilərindəki istirahət mərkəzləri öz cazibədarlığını itirmişdir. Vaxtilə çox-sayı turist qəbul edən istirahət mərkəzləri və kempinqlərdən indi artıq təyinatı üzrə istifadə olunmur. Bu obyektlərin bir hissəsi uşaq düşərgələrinə çevrilmiş, digərləri isə qaçqınlara verilmişdir. Bununla bərabər, bəzi istirahət obyektləri özəlləşdirilərək şəxsi mülkiyyətə çevrilmişdir. Sahil ərazilərindəki kurort-müalicə obyektlərinin bir neçəsi dəniz səviyyəsinin qalxması nəticəsində yararsız vəziyyətə düşmüşdür.

Regionda turizm inkişafı üçün ekskursiya obyektlərindən baş Sulak kanyonu və Sarı qum barxanı xüsusi maraq doğurur. Bu yerlərlə bərabər, «Daş tısbağalar» qayalıqları, Turki-Tam Samur çayı deltasındakı meşə də təbiət abidələri kimi turist marşrutlarına daxil edilir.

Dağıstanın sahil zonasında kurort əhəmiyyətli rekreasiya şəbəkəsi

Əsas istirahət yerləri	İstirahət müəssisələrinin sayı	Ümumi çarpayı yeri	Ümumi torpaq sahəsi, ha
Mahaçqala şəhərinin	46	2970	166,5

Kirov rayonu			
Mahaçqala şəhərinin Lenin rayonu	5	2300	121,5
Kaspiysk şəhəri	9	3215	16,2
Qarabudaqkənd rayonu	68	6205	317,4
İzberbaş şəhəri	19	1275	52,9
Qayakənd rayonu	18	1305	75,2
Dərbənd şəhəri	18	2850	131,8
Cəmi sahil zonası üzrə	183	20,120	881,5

Turistlərin diqqətini cəlb edən tarixi abidələr əsasən Dərbənd şəhərindədir. VI əsrdə tikilmiş Narınqala, dənizə uzanan qədim qala divarları, Dərbənd xanları movzoleyi, qədim məscid və digər tarixi abidələr turistləri bu məkana yönəldir. Belə ki, bütövlükdə sahil ərazilərində yerləşən ekskursiya obyektlərinin 1/3-i məhz Dərbənddə cəmləşmişdir.

Rekreasiya təsərrüfatının təşkilində ərzaq məsələlərinin həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublikadakı üzümlüklərin yarıdan çoxu sahilboyu ərazilərdə salınmışdır. Əsasən də Dərbənddə. Tərəvəz məhsulları da həmçinin Dərbənd rayonunda istehsal olunur. Sahil ərazilərinin ən cənub bölgəsi olan Məhərrəmkənd rayonunda giləmeyvə məhsulu istehsalının xüsusi çəkisi 90%-ə çatır. Heyvandarlığın əsas sahələrindən biri olan quşçuluq da bu bölgədə inkişaf edir. Quşçuluq məhsulunun 1/3-i Mahaçqala şəhəryanı zonasında istehsal edildiyi halda, təxminən 50%-i Qarabudaqkənddə olur. Lakin bütövlükdə heyvandarlıq sahilyanı ərazilərdə istənilən dərəcədə inkişaf etməyib. Burada ət istehsalının xüsusi çəkisi respublika üzrə 12%-dir.

Dağıstanın sahil ərazilərində rekreasiyanın inkişafında mühüm rol oynayan nəqliyyat infrastrukturunu lazımi coğrafi əlaqələrə malikdir. Sahil boyunca salınmış

nəqliyyat şəbəkəsi rekreatların ekskursion xidmətlərini və müxtəlif xidmət sahələrinin tələblərini təmin edir.

Bütün bu əlverişli şəraitlə yanaşı, Dağıstanın sahil ərazilərində rekreasiyanın inkişafına ətraf mühitin sanitar-gigiyenik vəziyyəti xüsusi təhlükə yaradır. Uzun illər ərzində aparılmış müşahidələr göstərmişdir ki, yay dövründə Mahaçqala, Kaspiysk, İzberbaş və Dərbənd şəhərlərinin çimərlik zonalarında və ümumiyyətlə, sahil zolağında biogen çirkləndirici maddələrin və neft məhsullarının suda həcmi qəbul olunmuş həddən çox olur. Bu vəziyyətin yaranmasına səbəb müəssisələrin ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə riayət etməməsidir (sənaye və məişət tullantıları birbaşa dənizə axıtılması). Aydın ki, Qayakənd istirahət zonası yaxınlığında dənizin şelf zonasında olan İnçxe dəniz neft yatağının istismara verilməsi burada ekoloji gərginliyin daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Dağıstanın sahil ərazilərinin vacib ekoloji problemlərindən biri də qumlu çimərlik sahələrinin ildən-ilə azalmasıdır. Dəniz səviyyəsinin tərəddüdü və artmaqda olan tikinti materiallarına tələbat çimərlik və duyun qumlarının yuyulmasına və intensiv mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Çimərlik yaradıcı qumların həcmnin azalması Maxas və Dərbənd bölgələrində daha çox nəzərə çarpır. Nəticədə istirahət üçün əlverişli çimərlik zolağının sahəsi azalmış və bölgənin əhəmiyyəti xeyli dəyərsizləşmişdir.

Həştərxan vilayəti sahili Volqa çayının delta zonasını əhatə edir. Delta sahəsidə çayın çoxsaylı qolları və qamışlıq balıqçılıq və ovçuluğun inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Keçmiş SSRİ rəhbərlərinin ən sevimli ov yeri kimi burada istirahət üçün bir neçə məntəqə yaradılmışdır. İlin soyuq ayları istisna olmaqla turistlər bu yerlərdə həvəskar balıqçılar və ovçular kimi asudə vaxtlarını keçirirlər. Volqa çayı sahilində yerləşən Həştərxan turistlərin çay səhayətindən istifadə etməsində mühüm rol oynayır. Volqa çayı boyunca təşkil olunan səyahətlər məhz Həştərxan şəhərindən başlanır. Lakin son illər Şimali Qafqazda baş verən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Həştərxan vilayətinə Çeçenistan və

Dağıstandan çoxsaylı qaçqınlar gəlmişlər. Bununla əlaqədar regionda sosial vəziyyət gərginləşmişdir.

Həştərxa ilə digər Xəzər limanlarının əlaqələrinin güclənməsi xidmət sahələrinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Bu, xüsusən mehmanxana təsərrüfatında öz əksini tapmışdır. Artıq şəhərdə dünya standartlarına cavab verən yüksək keyfiyyətli bir neçə mehmanxana istifadəyə verilmişdir.

Xəzərin Qazaxıstan sahilində ekstremal təbii iqlim şəraiti ilə fərqlənir. Bütövlükdə isə arid iqlim şəraiti rekreasiyanın inkişafına bir o qədər də yararlı deyil. Yarım səhra və səhrada nə isə təşkil etmək son dərəcə böyük vəsait istəyir.

Atırau vilayətində mütəmadi olaraq sahil zonasını su basır. Təbii ki, belə sahil əraziləri rekreasiya üçün yararsız hesab olunur. Bununla belə, Ural çayının aşağı hissəsində rekreasiya əhəmiyyətli sahələr mövcuddur.

Atırau vilayəti sahil ərazilərində neft mədənlərinin bir hissəsi suyun altında qaldığı üçün bura da ekoloji gərginlik artmışdır. Bölgədəki yaşayış məntəqələri ərazilərində ekoloji gərginlik elə həddə çatıb ki, hətta yerli əhali buradan köçmək məcburiyyətində qalıb.

Aktau vilayəti sahilində ekoloji vəziyyət daha mürəkkəbdir. Uzun illər sahil bölgələrində hərbi sınaq məqsədi ilə yeraltı nüvə partlayışlarının aparılması burada radiasiya fonunun artmasına gətirib çıxarmışdır. Əlbəttə, belə şəraitdə sahil əraziləri rekreasiya əhəmiyyətini itirir.

Türkmənistanın sahil əraziləri təbii iqlim şəraitinə görə Qazaxıstanın sahillərindən çox da fərqlənmir. Səhra və yarım səhra landşaftları və yüksək quraqlıq rekreasiya təsərrüfatının inkişaf imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. Bölgədə əhalinin məskunlaşması əsasən burada olan neft-qaz, brom, natrium-sulfat, bentonit və digər ehtiyatların mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Yarım səhra ərazilərində qoyunçuluq inkişaf etdiyi üçün burada antropogen səhrələşmə prosesi daim güclənməkdədir.

Türkmənbaşı şəhərində gilli səhra yayılmışdır. Burada sahil boyunca salınmış neft kəmərləri və mədən avadanlığı suyun altında qalaraq ətraf mühit üçün

ciddi təhlükə yaradır. Qısamüddətli istirahət üçün Türkmənistan sahilində yararlı yer Türkmənbaşı şəhəri yaxınlığındakı Avaza qəsəbəsidir. Təbii, ki, bu istirahət mərkəzi yalnız yerli əhəmiyyət daşıyır. Burada aşkar edilmiş balneoloji əhəmiyyətli minerad sular hələ ki, genişmiqyaslı istifadəsini tapmamışdır. Çələkən yarımadasındakı müalicə əhəmiyyətli palçıq ehtiyatları da eyni vəziyyətdədir.

Xəzər dənizinin bütövlükdə şərq sahillərində olduğu kimi, burada da ərazinin mənimsənilməsi yolunda həllini tələb edən ən vacib məsələlərdən biri bölgənin şirin su problemidir. Bu sahədə uğurlu irəliləyiş kimi dəniz suyundan şirin su alınması üçün lazımi avadanlığın quraşdırılması və istismarını göstərmək olar.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi göstərir ki, müalicə əhəmiyyətli zəngin mineral və termal suların Xəzər boyunca geniş şəkildə yayılmasına və bütövlükdə əlverişli təbii iqlim şəraitinin olmasına baxmayaraq, regionda bu sahənin potensial imkanlarından çox aşağı səviyyədə istifadə edilir. Eyni zamanda, təbii mühitin mühafizəsi məsələlərinə də lazımi diqqət verilmir. İnanmaq istəyirik ki, neft sektoruna ayrılan investisiyalar gələcəkdə təbiətin mühafizəsi məsələlərinin yoluna qoyulması üçün şərait yaradacaq, Xəzər dənizində və onu əhatə edən ərazilərdə ekoloji gərginlik azalacaq, bu isə növbəsində regionda rekreasiya təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Fəsil II. Xəzər dənizinin təbii-resurs potensialının mənimsənilməsində nəqliyyatın rolunun və inkişafının ekoloji-iqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsi

Xəzər dənizi və onun əhatə edən ərazilər nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına görə, demək olar, «yeni renessans» dövrünü keçirir. Regional çərçivədən kənara çıxan iri beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi nəqliyyatın da müvafiq səviyyədə inkişafını tələb edir. Buna görə müxtəlif beynəlxalq qurumlar nəqliyyatla bağlı layihələrə həvəslə dəstək verirlər.

Məlumdur ki, Xəzər dənizinin coğrafi mövqeyi, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geosiyasi əhəmiyyəti və regionda aşkar edilmiş zəngin neft-qaz ehtiyatları iri dövlətlərin marağına səbəb olmuşdur. Nəticədə transmilli şirkətlər regionda fəaliyyətə başlamış və iri maliyyə qurumlarının dəstəyi ilə böyük nəqliyyat layihələrini həyata keçirməyə nail olmuşlar. Xəzər dənizində əsas nəqliyyat növü, aydın məsələdir ki, dəniz nəqliyyatıdır.

Limanların rekonstruksiyası nəqliyyat əlaqələrinin coğrafiyasının genişlənməsinə birbaşa təsir edir. Bununla yanaşı, ticarət əlaqələrinin həcmi sahilyanı dövlətlərin təsərrüfatlarının ixtisaslaşmasından asılıdır. Belə ki, Xəzərin şimal limanlarından cənub istiqamətinə (Aktau-Ənzəli, Türkmənqbaşı-Neka, Mahaçqala-Neka) əsasən neft məhsulları və xam neft daşınılır. Şərq-qərb istiqamətində isə karbohidrogen xammalı ilə yanaşı, pambıq və digər kənd təsərrüfatı məhsulları da nəql edilir.

Xəzər dənizinin Qərblə Şərq arasında yerləşməsi regiondan keçən nəhəng Avropa-Qafqaz-Mərkəzi Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. 1993-cü ilin may ayında Avropa İttifaqının mənzil-qərargahı Brüsseldə TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Avropaya çıxışı təmin edən «Böyük İpək Yolu» layihəsi özünün inkişafı üçün lazımi beynəlxalq dəstək əldə etmişdir. Xəzər dənizinin limanları vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Belə ki, TRACECA

beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi üzrə Asiyadan Avropaya 1995-ci ildə əgər 355 min ton yük daşınmışdırsa, artıq 1999-cu ildə bu rəqəm 4,8 mln. tona, 2002-ci ildə isə 12 mln. tona,sonrakı illərdə isə 15mln. tona çatmışdır. Təbii ki, yükdaşımalarda bu istiqamətdə intensiv artımı Xəzərin əsas limanları olan Bakı, Türkmənbaşı və Aktau hesabına mümkün olmuşdur.

Kommersiya cazibədarlığı ilə fərqlənən TRACECA layihəsinə müxtəlif iri maliyyə qurumları dəstək vermişlər. Onlardan Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankını, Dünya Bankını xüsusi qeyd etməyə dəyər.

Xəzər dənizi sahlində yerləşmiş dəniz limanlarının əksəriyyəti çoxfunksiyalı nəqliyyat qovşağı kimi bir neçə nəqliyyat növünü özündə birləşdirmişdir. Nəqliyyat qovşağında müxtəlif nəqliyyat növlərinin cəmləşməsi yükdaşımalarda yüksək iqtisadi səmərə versə də, ərazidə ekoloji gənginliyin yaranmasına səbəb ola bilər. Odur ki, nəqliyyatın sahil ərazilərində fəaliyyəti ilə bağlı ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin həllinə xüsusi nəzər yetirilməsi tələb olunur. Limanda dəmiryol bərəsinin fəaliyyəti bu məsələni daha da aktuallaşdırır. Son on il ərzində Xəzər dənizində olan dəmiryol bərəli limanların sayı 2 dəfə artaraq 6-ya çatmışdır. Təxminən bir o qədər də sahilə neft terminallarının sayı artmışdır. Dəniz akvatoriyasında yük dövriyyəsinin artması isə ətraf mühitə neqativ təsirin də xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi məqsədi ilə hələ 1997-ci ildə Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və Gürcüstan arasında dəmir yollarının istismarına dair əməkdaşlıq haqqında razılaşma imzalanmışdır. Sonralar buna Qırğızıstan, Qazaxıstan, Ukrayna, Bolqarıstan və Rumıniya da qoşuldular. Razılmaya əsasən, ölkələrin yükləri üçün nəqliyyat xidmətlərində müxtəlif imtiyazlar veriləcəkdir.

GUAM əməkdaşlıq birliyinin yaradılması və Avropa İttifaqı tərəfindən dəstəklənən İNOGATE (neft və qaz kəmərləri) proqramının realizə edilməsinin Xəzər regionunda nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olmuşdur. İqtisadi əlaqələrin inkişafında Azərbaycan öz coğrafi mövqeyinə görə

xüsusi rol oynayır. Ölkəmiz Cənubi Qafqazı Mərkəzi Asiya ölkələri ilə birləşdirdiyi üçün burada nəqliyyat sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə tələbatdan irəli gələn ehtiyac yaranmışdır.

Azərbaycan nəqliyyat sistemində inkişaf ilk öncə neft boru xətlərinin çəkilməsində öz əksini tapmışdır. Neft hasilatının gələcək artımı ixrac neft kəmərlərindən istifadə məsələsinə gündəliyə çıxarırdı. Bu baxımdan ilk olaraq hələ SSRİ dövründə istifadə olunan Qroznı-Bakı neft kəmərinin təmiri və bu kəməri əks istiqamətdə Bakı-Qroznı-Novorossiysk marşrutu üzrə istismarı diqqəti cəlb etdi.

Uzunluğu 1397 km olan Bakı-Novorossiysk neft kəməri 1997-ci ildə istismara verildi. Neft kəməri ildə 5 mln. ton neft ixrac etmək gücünə malikdir. Lakin neftin tranziti üçün Rusiya tərəfi yüksək tariflər tətbiq etdiyinə görə bu istiqamətdə ildə cəmi 2-2,5 mln. ton neft ixrac olunur. Neft kəməri Dağıstan və Çeçenistan ərazilərindən keçdiyi üçün onun təhlükəsizliyi xüsusi narahatlıq doğurur. Belə ki, bu ərazilərdə boru bir neçə dəfə partladılmış və nəticədə ətraf mühitə böyük ziyan dəymişdir.

Son beş il ərzində Mozdok-Qazıməmməd qaz kəməri Xəzər sahili boyunca uzanaraq Azərbaycanın «Mavi yanacaq»a olan tələbatını müəyyən qədər təmin edir. 2003-cü ildə bu istiqamətdə Rusiyadan 4 mlrd. m³ təbii qaz idxal olunmuşdur. Lakin Dağıstan ərazisində təkcə 2004-cü il ərzində terror aktları nəticəsində boru 4 dəfə partladılmış və ətraf mühitə ziyan dəymişdir.

Şimali Qafqaz istiqamətində uzanan boru kəmərlərinin istismarda tez-tez ortaya çıxan problemlər digər nəqliyyat dəhlizlərindən istifadə məsələsini aktuallaşdırdı. Artıq 1999-cu ildə uzunluğu 827 km olan Bakı-Supsa neft kəməri istifadəyə verildi. Borunun inşasına 590 mln. ABŞ dolları, Supsa limanının tikintisinə isə 565 mln. ABŞ dolları xərclənmişdir. Əgər 2001-ci ildə Bakı-Supsa boru xətti ilə 5,2 mln. ton neft ixrac edilmişdisə, 2002-ci ildə bu göstərici 6,7 mln. tona çatmışdı.

Regionda istismarda olan boru kəmərlərindən fərqli olaraq Bakı-Supsa neft

kəməri nisbətən təhlükəsizdir və Xəzər regionu neftini ən qısa yolla Avropa bazarına çıxarmağa imkan yaradır.

Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarından yaxın illərdə böyük həcmdə neftin hasil olunacağını nəzərə alaraq 1999-cu ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu üzrə neft kəmərinin inşası haqda müqavilə imzaladılar. 2006-cı ildə işə salınmış bu neft kəmərinin uzunluğu 1730 km təşkil etmişdir. Onun 468 km-i Azərbaycan ərazisindən, 225 km Gürcüstandan və 1037 km-i Türkiyə ərazisindən keçərək, Aralıq dənizi sahilindəki Ceyhan limanına Azərbaycan neftini dünya bazarına çıxarılması imkanı yaratmışdır. Dəyəri 3,9 mlrd. dollara çatan bu kəmər vasitəsilə ildə 50 mln. ton neft Aralıq dənizi sahillərinə çatdırılacaq.

Azərbaycan tərəfi Xəzər dənizinin şərq sahillərindən böyük həcmdə neft qəbul edilməsi üçün mövcud infrastrukturda təkmilləşdirmə və yenidənqurma işləri aparmaqdadır. Məlum olduğu kimi, idxal nefti qəbul etmək üçün Azərbaycan sahilində üç Limandan istifadə olunur; bunlardan ikisi Səngəçalda, biri isə Dübəndidə yerləşir.

Səngəçal terminalı Bakıdan 40 km cənub-qərbdə yerləşir. Terminala neft Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarından uzunluğu 177 km olan sualtı neft borusu vasitəsilə gətirilir. Hazırda terminalda 4 iri rezervuar (çən) istifadə olunur. Hər bir rezervuarın həcmi 500 min barel neft təşkil edir.

Dəniz yatağının mənimsənilməsinin birinci mərhələsinə uyğun olaraq hərəsi 800 min barel tutan daha iki rezervuarın tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, Azəri yatağından Səngəçal terminalına qədər daha bir sualtı neft kəməri salınacaqdır.

Səngəçal terminalı dənizdən çıxarılan nefti topladıqdan sonra onu paylaşdıracaqdır. Terminala eyni zamanda Şahdəniz yatağından iki boru vasitəsilə qaz və kondensatın ötürülməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Səngəçal terminalında böyük həcmdə karbohidrogen xammalı toplandığı üçün ətrat mühitin mühafizəsi məsələlərinə xüsusi fikir verilir. İlk növbədə, əlbəttə, terminalın təhlükəsizliyi

təmin edilməlidir və bu iş daim diqqət mərkəzindədir.

Xəzər regionunda inşa edilən ən əhəmiyyətli boru xətlərindən biri Şahdəniz-Ərzurum qaz kəməridir. Şahdənizdən karbohidrogen xammalının Türkiyəyə ixrac edilməsi üçün 2001-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında müvafiq müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləyə əsasən, Şahdəniz yatağından 178 mlrd. m³ qaz və 34 mln. ton qaz kondensatının hasili nəzərdə tutulmuşdur. Yəni yataqdan ildə 6,6 mlrd. m³ təbii qaz 15 il ərzində Türkiyəyə ixrac olunacaq.

Şahdəniz layihəsinin həyata keçirilməsi üçün ilkin mərhələdə qoyulacaq 2,3 mlrd. ABŞ dolları investisiya bu yatağın tam gücdə istismar edilməsinə imkan yaratmışdır. Qaz kəmərinin bu istiqamətdə istismara verilməsi 2006-cı ilin sonunda baş tutulmuşdur.

Şahdəniz-Ərzurum qaz kəməri Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərində inşa edilmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə paralel tikilmişdir. Boru kəmərinin uzunluğu Azərbaycanda 442 km olduğu halda, Gürcüstanda 248 km təşkil edir. Boru kəmərinin diametri 42 düyümdür. Türkiyənin «Botaş» dövlət şirkəti tərəfindən maliyyələşdirilən boru kəmərinin dəyəri 900 mln. ABŞ dollarıdır. Maliyyələşdirmə vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında ayrılması qaz kəmərinin 2006-cı ilin sonuna qədər istifadəyə verilməsinə imkan yaratmışdır.

Şahdəniz-Ərzurum qaz kəməri istismara verildikdən sonra yataqdan qaz hasilatının tədricən artırılması mümkün olmuşdur. Əgər 2007-ci ildə qaz hasilatı 4 mlrd. m³, 2008-ci ildə 5,8 mlrd. m³ və 2009-cu ildə 7,3 mlrd. m³-ə çatmışdır. Layihənin birinci mərhələsinə uyğun olaraq qaz hasilatının həcmi yalnız 2011-ci ildə 8,5 mlrd. m³-ə çatdırılmışdır. Ümumiyyətlə, Şahdəniz-Ərzurum qaz kəmərinin tam gücü ilə istifadəsi ildə 16 mlrd. m³ qazın nəqlini nəzərdə tutur.

Xəzər dənizində neft daşımaların gələcəkdə artmasını nəzərə alaraq Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Rusiyanın Nijni Novqorod şəhərindəki «Krasnoye Sormovo» zavoduna 4 neftdaşıyan tankerin inşasına sifariş vermişdir. Onlardan üçü («Heydər Əliyev», «Babək» və «Cəlil Məmmədquluzadə») artıq

istifadəyə verilmişdir. Orta hesabla hər bir tanker ildə 1 mln. ton neft daşımaq imkanına malikdir.

Qazaxıstanın sahil ərazilərindən Rusiyaya uzanan əsas ixrac neft kəmərlərdən birincisi Atırau-Samara kəməri olmuşdur. Bu kəmərlə ildə 10 mln. tona çatdırılmışdır. Qazaxıstanda neft hasilatının intensiv inkişafı həm fəaliyyətdə olan boru kəmərlərinin gücünün artırılmasına səbəb olmuşdur, həm də yeni kəmərlərin inşasını zəruriləşdirmişdir.

Qazaxıstanda çoxvektorlu boru kəmərlərinin inşası siyasəti 1992-ci ildə Xəzər boru kəməri konsorsiumunun yaradılması ilə başladı. Bu müqavilə Qazaxıstan neftinin Qara dənizi sahillərinə çıxarılması məqsədi ilə Qazaxıstan, Rusiya və Oman hökumətləri arasında imzalanmışdır.

Qazaxıstanın Xəhər dənizi sahilindəki əsas neft kəmərləri

İstiqamət	km	mln.ton
Uzen-Jetibay-Aktau	142	8
Uzen-Atırau-Samara	1300	15
Kalamkas-Karajanbaş-Aktau	62	15
Prorfa-Gülsarı	103	5
Tengiz-Atırau-Həştərxan Qroznı	678	30

2001-ci ildə istifadəyə verilmiş Tengiz-Novorossiysk marşrutu üzrə Xəzər boru kəməri konsorsiumu 10 mln. tondan çox neft ixrac etmişdir. Bu boru vasitəsilə 2003-cü ildə dünya bazarına 14,8 mln. ton neft ixrac edilmişdir. 2004-cü ildə neft icracı bu istiqamətdə 22,5 mln. tona çatmış və 2006-cı ildə bu göstərici 32 mln. tona qədər artacaqdır.

Qazaxıstanın sahil ərazilərindən neft boru kəməri ilə yanaşı, dəniz nəqliyyatı vasitəsilə də ixrac edilir. Bununla əlaqədar limanların fəaliyyətinə xüsusi

əhəmiyyət verilir. Belə ki, qısa müddət ərzində Aktau limanında yenidənqurma işlərinin aparılması nəticəsində onun yükötürmə gücü iki dəfə artaraq ildə 12 mln. tona çatmışdır. 2015-ci ildən sonra Qazaxıstanın ildə 150 mln. tondan çox neft hasil edəcəyini nəzərə alsaq, onda Aktau limanında Bakı, Mahaçqala və Neka istiqamətində də neftdaşımların həcmnin kifayət qədər artacağını gözləmək olar. Odur ki, Azərbaycan tərəfi hələ qabaqcadan Rusiyada yeni tankerlərin tikintisini sifariş vermişdir. Tankerlərin hər biri ayda orta hesabla 7 dəfə Aktau limanından neft daşımalarını təmin edəcəkdir. Məlumdur ki, Qazaxıstanın sahil ərazilərində neft hasilatının artımı əsasən Tengiz yatağı hesabınadır. Elə bu səbəbdən də Tengiz yatağında ekoloji monitorinqin aparılması bölgənin ən mühüm məsələlərindən biridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xəzərin Qazaxıstan sektorunda zəngin neft ehtiyatlarının aşkarlanması bu bölgədən müxtəlif istiqamətlərdə və bir neçə nəqliyyat növündən istifadə edərək xammal ixracına imkan verir. Qazaxıstan Xəzəryanı dövlətlərə nefti Aktau limanından tankerlər vasitəsilə daşıyır. Yalnız 2004-cü il ərzində Aktau limanından 6,5 mln. ton neft və 1 mln. ton guru yüklər danışıdır.

Qazaxıstanda neft hasilatının kifayət qədər artması digər Xəzəryanı dövlətlərə də dəniz nəqliyyatı ilə neft daşımağa imkan vermişdir. Belə ki, 1996-cı ildən başlayaraq Qazaxıstandan Aktau-Dübəndi marşrutu üzrə Azərbaycana xam neft daşınır. Bu müddət ərzində nəql edilən neftin həcmi 10 mln. tona çatmışdır. Lakin son illər neftdaşımlar bu istiqamətdə azalmışdır. Əgər 2001-ci ildə həmin marşrut üzrə 2,04 mln. ton neft daşınmışdısa, 2002-ci ildə bu göstərici cəmi 0,5 mln. ton olmuşdur. Bunun əsas səbəbi Tengiz Novorossiysk neft borusu üzrə ixracın təmin edilməsi zəruriyyətindən irəli gəlmişdir. Ehtimal etmək olar ki, yaxın gələcəkdə həmin istiqamətdə neftdaşımlar yenidən artacaqdır. Çünki bu istiqamətdə əlaqələrin inkişafı «Qazaxıstanın 2030-cu ilə qədər strateji inkişaf proqramı»nda açıq göstərilmişdir.

Artıq 2004-cü ildə Azərbaycan dövləti tərəfindən Orta Asiya regionundan Qara dəniz sahillərinə Azərbaycan ərazisi ilə keçən nəqliyyat dəhlizinin inkişafı istiqamətində də mühüm işlər görülüb. Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi tərəfindən müasir neft tankerləri alınıb, mövcud olanları isə təmir edilib. Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu İdarəsi də bu yaxınlarda ölkənin qərb hissəsində – Böyük Kəsik stansiyası istiqamətində dəmir yol xəttinin, bundan başqa, dartıcı lokomotivlərin əsaslı təmirini başa çatdırılıb, müasir rabitə və monitoring vasitələrini istifadəyə verib. Görülən tədbirlər hesabına daşınma imkanları xeyli artmışdır. Respublikamızın coğrafi və infrastruktur imkanlarının genişlənməsi ölkəmizin nəqliyyat dəhlizi statusunu bir daha önə çəkib. Bu istiqamətdə aparılan işlərdən biri də «Səngəçal» neftaşıma terminalının genişləndirilməsi və beynəlxalq nəqliyyat vasitələrinin inkişafı sahəsində həyata keçirilən layihələrə qoşulmasıdır. Terminalın neft və neft məhsullarının birdəfəlik tutum qabiliyyətinin 320 min tona çatdırılması üçün əlavə 120 min ton tutumu olan 4 ədəd rezervuar alınaraq quraşdırılacaq sahəyə nəqli başlanıb. Artıq Sahil qəsəbəsi yaxınlığında yeni dəniz limanı istifadəyə verilmişdir.

Bunlardan əlavə, dəmir yolu vaqonlarının yüklənməsi və boşaldılması obyektləri yeniləşdirilib, Qərb modellərinə və beynəlxalq standartlara əsaslanan təhlükəsizliyin və ətraf mühitin idarə olunması proqramları yaradılıb.

Qazaxıstan neftinin öz ərazisindən keçməsi məqsədi ilə Rusiya tərəfi 2002-ci ildə Qazaxıstanla razılaşma əldə edərək Aktau-Mahaçqala-Novorossiysk neft marşrutu üzrə neftin ixracını təmin etməyi öhdəsinə götürmüşdür. Bu razılaşmaya görə, neft tankerləri vasitəsilə Aktaudan Mahaçqalaya ildə 2,5 mln.ton neft daşınması nəzərdə tutulmuşdur. Gətirilən neft Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin Mahaçqala Novorossiysk hissəsində əlavə neftlə doldurulmasını təmin edəcəkdir.

Artıq bir neçə ildir Qazaxıstan neftinin Xəzərin qərb sahilinə çatdırılması üçün dənizin dibi ilə neft kəmərinin salınması ideyası müzakirə olunur. Bu Transxəzər neft kəmərinin uzunluğu 618 km təşkil edəcəkdir. Aktau-Bakı istiqamətində salınacaq sualtı kəmərlər yalnız ildə 20 mln. ton neft daşdığı halda

səmərəli hesab oluna bilər. Bu kəmərlə yanaşı, Aktau Mahaçqala və Aktau-Türkmənbaşı kəmərlərinin inşa edilməsi varinatları da vardır. 2001-ci ilin mart ayında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsinə qoşulmaq məqsədi ilə Qazaxıstan neft şirkətləri qrupu yaradıldı və bir ay sonra Qazaxıstan və ABŞ arasında «Subsidiyalar haqqında razılaşma» imzalanaraq Aktau-Bakı-Ceyhan ixrac neft kəmərinin marşrutu üzrə maliyyələşdirmə məsələləri həll olundu. Artıq 2001-ci ilin sonunda ABŞ Bakı-Ceyhan neft marşrutu xəttinin Aktau-Ceyhan xəttinə çevrilməsini mümkün hesab etdi.

Xəzər regionunda ixrac neft kəmərlərinin yeni coğrafiyası, təbii ki, Rusiyanın və İranın qısqançlığına səbəb olmuşdur. Bu ölkələr Xəzər dənizində neft və qaz kəmərlərinin inşasının əleyhinə çıxaraq əsasən ekosistemin ekoloji kövrəkliyini və dənizin geodinamik fəallığını bəhanə gətirdilər. Heç şübhəsiz, bu ölkələrinin geosiyasi maraqlarını ört-basdır etmək istəyirdilər. Belə ki, artıq bir müddət sonra Rusiya tərəfi maraqları güdüldüyü təqdirdə Aktau-Bakı neft kəmərinin inşasına etirazı olmadığını bayan etdi.

2003-cü ilin əvvəlində Qazaxıstanla anlaşma əldə edən Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə Aktaudan neftin gətiriləcəyi haqqında açıqlama verdi. Anlaşmaya əsasən, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri istifadəyə verildikdən bir ay sonra Aktaudan Dübəndiyə tankerlərlə neft gətirilərək Sangaçal terminalına doldurulacaq. Sonrakı mərhələdə çıxarılacaq neftin həcmindən asılı olaraq Transxəzər boru kəmərinin inşası məsələsi həll ediləcək. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xəzər Dəniz Cəmiçiliyi Tankerlərlə ildə 10 mln. ton neftdaşıma imkanına malikdir. İxrac olunan neftin həcmi artırıldıqda neftdaşıyan tankerlərin sayının çoxalması problemini yaradacaq. 2003-cü ildə Xəzər dənizində «Merkuri» gəmisinin qəza nəticəsində batması tankerlə daşınmaların ekoloji cəhətcə təhlükəli olduğunu göstərir. Əgər tankerlər neftdaşımaları digər Xəzəryanı ölkələrin də artıracağını nəzərə alsaq, onda Xəzər dənizində ekoloji təhlükəsizliyin həllinin ağır bir problemə çevriləcəyi şübhə doğurmur.

Qazaxıstan həmçinin Xəzər dənizinin şərq sahili boyunca Türkmənistan ərazisindən keçərək İrana neft kəmərinin salınması ilə bağlı layihəni də müzakirə edir. Xəzər dənizinin şərq sahili çox az mənimsənilib və belə ki, hətta iki qonşu ölkəni Qazaxıstanla Türkmənistanı birləşdirən neft kəməri hələ ki, yoxdur. Lakin Qazaxıstan öz coğrafi mövqeyindən istifadə edərək müxtəlif istiqamətlərdə neft kəmərlərinin inşası siyasətini həyata keçirir.

Məlum olduğu kimi, Xəzər dənizinin qərb sahilində dəmiryol xətləri Həştərxandan Astaraya qədər uzanmışdır. Bu xəttin səmərəli istifadəsi üçün onun İranın dəmiryol xətlərinə birləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Şimal-Cənub layihəsi əsasında İranda Qəzvin-Rəşt dəmiryol xətti Astara şəhərinə qədər uzadılmalıdır. Yeni inşa ediləcək dəmiryol xəttinin uzunluğu 175 km-ə çatacaq və onun həyata keçirilməsi üçün 125 mln. ABŞ dolları vəsait ayrılacaq. Bunun nəticəsində Rusiya-Azərbaycan-İran dəmiryol sistemlərin Xəzərin qərb sahili boyunca birləşməsi imkanı əldə olunacaqdır. Hazırda bu işlər sürətlə davam etdirilir.

Rusiya sahilində nəqliyyatın inkişafı başlıca olaraq limanların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Nisbətən inkişaf etmiş Həştərxan və Mahaçqala limanları ilə yanaşı, yükdaşımalarda perspektiv artım Olya limanı ilə bağlıdır. Olya limanı artıq Türkmənbaşı və Ənzəli limanları ilə əlaqə yaratmışdır. Yaxın vaxtlarda Olya-Bakı və Olya-Aktau bərə əlaqələri də yaradılacaq.

Olya limanı Həştərxandan 100 km cənubda yerləşir. Dərinliyi 5,2 metr olan liman il ərzində 540 min ton yükvurma qabiliyyətinə malikdir. 1997-ci ildə istifadəyə verilən Olya limanında ildə 45 min ədəd konteyner qəbuletmə imkanına malik terminalın inşası tamamlanmışdır.

Olya limanından aralı sahilə İlyinka qəsəbəsində iri neft terminalı istifadəyə veriləcəkdir. Bu, Rusiyanın Xəzər sahilində Mahaçqaladan sonra ikinci neft terminalıdır. Eyni zamanda, Həştərxandan şimalda, çayın dibi ilə Tengiz-Novorossiysk neft kəməri keçir. Almaniyanın «FAB» şirkəti tərəfindən həyata keçirilmiş bu layihə «Ginnesin rektorlar kitabı»na dünyanın ən uzun (1,5 km)

sualtı keçidi kimi düşmüşdür. 1 mln. ton neft qəbul etmə gücünə malik İlyinka neft terminalı və Novorossiyskə gedən neft kəməri Şimali Xəzərdə ətraf mühitin neftlə çirklənmə təhlükəsini artırır. Bunun qarşısını almaq üçün vaxtında lazımı tədbirlər kompleksi həyat keçirilməlidir. Belə ki, yaxın gələcəkdə Rusiya İlyinka dimanından İrana Böyük həcmdə neft göndərməyi nəzərdə tutur . Bu istiqamətdə hələ ki Mahaçqala terminalı Rusiyadan İrana böyük həcmdə neft göndərməyi nəzərdə tutur.

Mahaçqala limanı Rusiyanın Xəzər dənizində əsas neft limanı hesab olunur. Liman layihə üzrə ildə 10 mln. ton həcmində neft və məhsullarının daşınması gücünə malikdir. Lakin limandan hələ ki, ildə yalnız 3 mln. tona yaxın neft daşınır. Bura neft əsasən Xəzər dənizinin şərq sahilindən (Aktau və Türkmənbaşı limanlarından) gətirilir. Tranzit neft tam gücündə istifadə olunmayan Mahaçqala-Novorossiysk neft borusuna doldurulur.

İran sahilində fəaliyyət göstərən limanlar arasından yük dövriyyəsinə görə Ənzəli limanı ən iri hesab olunur. Ənzəli limanından ildə 3,5 mln. tondan çox müxtəlif yüklər daşınılır. Bu limanda tranzit yüklər daşınması ildən ilə artmaqdadır. Belə ki, 2005-ci il ərzində yalnız Türkmənistandan daşınan tranzit yüklərinin həcmi 230 min. ton olmuşdur. Bu əsasən neft məhsulları (ağ neft və dizel yanacağı) olmuşdur. Ənzəli limanına tankerlərlə daşınan yanacaq məhsulları sonradan avtomobil vasitəsi ilə əsasən İraqa göndərilirdi. İran sahilində nəqliyyatın gələcək inkişafı Ənzəli və Nouşəhr limanlarının fəaliyyəti ilə yanaşı, Neka terminalının istismarı və Neka-Tehran neft kəmərinin istifadəsi ilə bağlıdır. Xəzərin İran sahili nisbətən təmiz olduğu üçün burada neft tullantıları müşahidə edilmir. Lakin Neka terminalına neftdaşımaların artması və terminalın genişlənməsi sahil ərazilərində ekoloji təhlükə yaradır.

Azərbaycanla həmsərhəd olduğu üçün İranın şimal qonşularla iqtisadi əlaqələrində Gülüstan ostanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yalnız, 2003-cü il ərzində Gülüstan ostanı xüsusi ərazisindən dəyəri 83 mln. dollar həcmində 214 min ton tranzit yüklər daşınmışdır.

Neft hasil edən digər Xəzəryanı ölkələrdən fərqli olaraq Tükmənistanda neft və qaz kəmərlərinin coğrafiyası əsasən yerli əhəmiyyət daşıyır və bunlar Çələkən-Nebitdağ və Barsagəlməz-Okərəm sahələrini əhatə edir. Sahil boyunca isə İrana Körpəcə Qurdquyu qaz kəməri uzanır. Ətraf mühit üçün ən çox təhlükə yaradan boru kəmərləri isə dəniz yatağından sahilə uzanan kəmərlərdir.

Xəzər regionunda bir-birinin ardınca yeni neft və qaz kəmərlərinin inşası, karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və daşınması həcmnin günü-gündən artması dəniz mühitinə və onu əhatə edən ərazilərə texnogen təsiri gücləndirir. Odur ki, Xəzəryanı ölkələr bir gün belə itirmədən ekoloji məsələlərin həllində əməkdaşlığın dərinləşməsinə xüsusi fikir verməlidirlər.

Fəsil III. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin mənimsənilməsinin ekoloji və hüquqi aspektlərinin qiymətləndirilməsi

3.1. Xəzərin sahil ərazilərinin məskunlaşmasının ekocoğrafi xüsusiyyətləri və səhrələşmə proseslərinin ekoloji nəticələri

Ən qədim zamanlardan Xəzər dənizi sahillərində müxtəlif qəbilələr və xalqlar yaşamış və burada möhtəşəm dövlətlər yaratmışlar. Aparılmış arxeoloji qazıntılar da sahil ərazilərində qədim sivilizasiya ocaqlarının olmasını təsdiq etmişdir. Belə inkişaf etmiş mərkəzlərin izlərinə xüsusən qərb sahillərində rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanın Şabran rayonu ərazilərində tapılmış qədim Şabran şəhərini (e.ə. III əsr) və Dağıstanın Qarabudaqkənd rayonunun Vəlikənd kəndini (e.ə VI əsr) buna misal göstərmək olar.

Xəzər dənizinin coğrafi mövqeyi və onun sahil ərazilərində təbii şəraitin müxtəlif olması, əlbəttə, regionun etnogenez palitrasına da əsaslı təsir göstərmişdir. Bununla bağlı məşhur rus alimi L.Qumilyovun sözləri yada düşür. O, özünün «Xəzər ətrafı min il ərzində» əsərində yazır: «Antroposferanın mozaikliyinə əsas səbəbi landşaftların müxtəlifliyindədir». Bu belə bir fikri bir daha təsdiq edir ki, Xəzər dənizində və sahil ərazilərində baş verən təbii proseslər ətraf ərazilərdə məskunlaşmış insanların yaşayış tərzinə birbaşa təsir etmişdir.

Qədim dövrdə Xəzər dənizi haqda tam və hərtərəfli coğrafi biliklər olmasa da, bəzi səyyahlar öz yazılarında onun haqqında səthi də olsa, bəzi məlumatlar vermişlər. Eramızdan əvvəl V minillikdə Herodot özünün «Tarix» əsərində Xəzər dənizi haqqında belə yazmışdır: «Bu dənizin bir sahilindən digərinə, məsələn, şimaldan-cənuba avarlı qayıqla on beş günə üzürlər. Qərb sahilləri boyu hündür Qafqaz sıra dağları yerləşir. Qafqazda çox sayda müxtəlif qəbilələr yayılmışdır».

Xəzər dənizini əhatə edən bölgələrdə tarix boyu müxtəlif dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərdə yaşamış qəlim qəbilələrin və xalqların nümayəndələri əsrlər keçdikcə tədricən assimilyasiyaya məruz qalaraq yox olmuşlar. Onlar

sonrakı dövrlərdə yaranmış nisbətən cavan xalqların əsasını qoymuşlar. Yox olmuş bu xalqlardan skifləri, sarmatları, sakları, hunları, massagetləri, xəzəriləri, qıpçaqları, peçeneqləri, oğuzları və digərlərini göstərmək olar. Xəzər regionunda müasir dövrdə məskunlaşmış türkdilli xalqların – azərbaycanlıların, türkmənlərin, qazaxların, kumıqların, tatarların formalaşmasında məhz assimilyasiyaya uğrayıb yoxa çıxmış həmin xalqlar başlıca rol oynamışlar. Son minillikdə Xəzərtrafi bölgədə türk mənşəli xalqların məskunlaşması üstünlük təşkil etmişdir. Sahil ərazilərində təxminən 25-30% digər xalqların nümayəndələri- gilanlılar, kalmaklar, farslar və ruslar yaşamışlar.

Xəzər dənizinin coğrafi adına gəlincə, bu ad sabit qalmamış, zaman-zaman dəyişmişdir. Hətta eyni zamanda bu dənizi müxtəlif cür adlandırmışlar. Hər yeni qoyulan ad əsasən regionda yaşayan xalqların və yaxud ölkələrin adına uyğun olmuşdur. Tarix boyu ona gah da Gilan, Mazandaran, Fars, Avar və s. demişlər.

Xəzər regionunda əhalinin müxtəlif dövrlərdə məskunlaşması barədə, baş verən dəyişikliklər haqqında hələ eramızın əvvəllərinə aid bir sıra mənbələrdə geniş məlumat vardır. Qədim yunan alimi Strabon özünün «Coğrafiya» əsərində qeyd edirdi ki, onun vaxtında Şimali və Qərbi Xəzərin çox hissəsində artıq kəsp qəbiləsi yox olmuş və onun yerini sarmatlar qəbiləsinə aid aorslar tutmuşlar. Bu dövrdə Xəzərin şərq sahilində köçəri skiflərə yaxın olan saklar və massagetlər üstünlük təşkil edirdi. Massagetlər, eyni zamanda, indiki Azərbaycanın sahil ərazilərində də yaşayırdılar.

Mərkəzi Asiyadan Xəzər istiqamətində irəliləyən hunlar sarmatları məhv edərək onların yaşadıkları sahil ərazilərində məskunlaşmışlar. Artıq IV əsrin ortalarında hunların Xəzəryanı çöllərdə məskən salmaları türk dilinin Aşağı Volqa və Şimali Qafqazda yayılmasına zəmin yaradır.

VI-VII əsrlərdə Aşağı Volqadan Dərbəndə qədər olan ərazidə bölgənin ən möhtəşəm xalqlarından biri olan xəzərlər tərəfindən Xəzər xaqanlığı yaradılır. Xaqanlığın paytaxtı müasir Həştərxan şəhərindən 120 km şimalda yerləşən İtil şəhəri imiş. Xəzərlərin bir hissəsi iudaizm dininə, digər hissəsi isə islama itaət

etmişlər. Xaqanlığın şəhərlərində xristianlar da yaşamışlar; onların bu şəhərlərdə kilsələri də olmuşdur.

VII əsrin ikinci yarısında Qafqazda və Xəzərin şərq sahillərində Ərəb xilafətinin yarımköçəri qəbilələri peyda olurlar. Xəzər regionuna yürüş edən bu ərəb qəbilələrinin əsas məqsədi islam dinini regionda yaymaq idi.

IX-X əsrlərdə Böyük Step adlanan ərazini tutmuş cəngavər türk xalqları – qıpçaqlar və peçeneqlər Dərbənd keçidi vasitəsilə müasir Azərbaycanın sahil bölgələrinə daxil olurlar. Nəticədə bu qəbilələr az bir vaxtda, demək olar, bütün sahil ərazilərində məskunlaşır, hətta çox keçmir, üstünlük təşkil edirlər. Beləliklə, Xəzər xaqanlığı X əsrin sonunda tam süquta uğrayır.

IX əsrin sonunda sonuncu türk xalqlarının nümayəndələri – oğuzlar və səlcuq türkləri Xəzər dənizi sahillərində məskunlaşırlar. Onlar bütövlükdə Azərbaycan, Türkmənistan və İran sahillərini tədricən mənimsəyərək köçəri maldarlıqdan əkinçiliyə və balıqçılıqla məşğul olmağa keçirlər. Sonrakı dövrdə Azərbaycan türkmən və digər türk xalqlarının formalaşmasında məhz elə oğuz türkləri başlıca rol oynayırlar.

XII əsrin ikinci yarısında Xəzər dənizinin şərq sahillərinə cəngavər monqol-tatar qəbilələri yürüş edirlər. Artıq 1120-ci ildə Çingiz, xanın rəhbərliyi ilə monqol-tatarlar Azərbaycanı və Şimali İrani qarət edirlər. XIII əsrin ortalarında Batı xan başda olmaqla monqol-tatarlar Krım yarımadası və Şimali Qafqazı da öz əsarətləri altına salırlar. Beləliklə, Batı xan tərəfindən əsas qoyulmuş Qızıl Orda monqol-tatar xanlığı yaranır. Xəzər dənizinin sahil ərazilərinin təkrarolunmaz təbii şəraitini nəzərə alaraq Qızıl Orda müasir Həştərxan şəhərindən bir qədər aralıda yerləşən Saray şəhərini özünə paytaxt seçir.

Xəzər dənizinin şimal və şimal-şərq sahillərində Qızıl Ordanın yaxın müttəfiqi Noqay Ordası məskən salır, Noqay Ordasına daxil olan qəbilələr Volqa və Ural çayları arasındakı çöl ərazilərində köçəri həyat sürür, heyvandarlıqla məşğul olurdular. Noqay Ordası parçalandıqdan sonra noqay qəbilələrinin əksər hissəsi müasir qazax millətinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

XIV əsrin ikinci yarısında qüdrətli sərkində Teymurləngin ordusu Xəzər dənizinin cənub-şərq, cənub və qərb sahillərinə yürüşlər edir.

Xəzərin şimal-qərb sahillərində məskunlaşmış qəbilələrdən monqol mənşəli köçəri kalmıqlar Rusiyanın cənubunda öz xalqlarını yaradırlar. Burada yaşayan insanlar lamaizmə itaət edirdilər. Onlar Avropanın bu tipli yeganə sivilizasiya ocağı idi.

XVII əsrdən başlayaraq Cənubi Volqaboyunda rusların məskunlaşma sahəsi genişlənir. Bunun əsas səbəbi rusların Xəzərsahili ərazilərə marağının artması olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, rusların bu marağı daha qədim dövrdə də müşahidə edilmişdir. Məsələn, ərəb və fars səyyahlarının əlyazmalarında qeyd edilirdi ki, rus drujinalarının işğalçı yürüşləri hələ IX-X əsrlərdə başlanmışdır. Bununla bağlı ingilis səyyahı Cons Hanvey özünün «Britaniya ticarəti Xəzər dənizində tarixi oçerki» əsərində yazır ki, rusların Qafqaza yürüşləri sanki səlib yürüşlərinin Yaxın Şərqə doğru hərəkəti idi və həmin ərazilərin daha hazırlıqlı və əsaslı təşkil olunmuş işğalına yönəlmişdi. Rusların Qafqaza maraqlarının əsas səbəblərindən biri də bu bölgənin zəngin təbii sərvətləri idi. Məsələn, Moskva hökumətinin 1637-ci il sənədlərindən birində «Top ehtiyatla yazılması»nda belə bir qeyd var ki, Bakı Nefti yanan halda həddən artıq təhlükəli bu silah hesab edilə bilər.

Cənub və qərb sahillərinin uzun illər boyu İran və Türk tayfaları tərəfindən mənimsənilməsinə baxmayaraq, I Pyotr şərq sahilləri ilə yanaşı, qərb sahillərində yeni mövqelərdə möhkəmlənmək üçün bu istiqamətdə bir neçə ekspedisiya təşkil etdirir. Bakı şəhərinə xüsusi diqqət verilir. Çünki Rusiya ilə Şərq ölkələri arasında aparılan ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində Bakının çox əlverişli strateji mövqeyi var idi. Elə bu səbəbdən də I Pyotr sərəncamlarından birində belə yazırdı: «Bizimçün Xəzər dənizi sahillərini ələ keçirmək son dərəcə vacibdir; türklərin bura gəlmələrinə gərək imkan verməyə». Bu rəsmi əhval-ruhiyyə ilə ruslar tədricən regionda özlərinin işğalçı siyasətlərini həyata keçirməyə başlayırlar.

XIX əsrin əvvəlində baş verən Rusiya-İran müharibələri nəticəsində ruslar Xəzər sahillərinin təxminən 90%-ni (cənub sahili istisna olmaqla) ələ keçirirlər. Rusların nəzarət etdiyi sahil ərazilərində təbii sərvətlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və tədricən mənimsənilməsi istiqamətində aparılan işlər ildən-ildən artmağa başlayır. Bu baxımdan qərb sahilləri daha çox fərqlənirdi. Zəngin neft ehtiyatlarının istismarı və onun emalı bölgənin, xüsusən Bakının iqtisadiyyatına güclü təkan verir.

Uzun illər Abşeron yarımadasında yerli əhalinin neftdən gen-bol istifadə etməsi burada böyük həcmdə yanacaqın olması ehtimalını daha real şəkildə ortaya qoydu.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Abşeronda qazılan neft quyularının sayı ildən-ildən artmağa başlayır. Nəticədə neftlə çirklənmiş torpaqların sahəsi xeyli genişlənir. Bundan əlavə, Bakı buxtasında sahil boyunca çoxlu sayda kiçik neft emalı müəssisələri yaradılır. Neft sənayesinin belə ekstensiv inkişafı ətraf mühitə mənfi təsir göstərməyə başlayır. Artıq 1870-ci ildə Bakının ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə şəhər rəhbərliyi sahilə yerləşən 100-dən çox neft emalı müəssisəsinin ləğv edilməsi haqda məsələ qaldırır. Demontaj ediləcək istehsal müəssisələri üçün Bakının yaxınlığındakı Keşlə qəzəbəsinin otlaq sahələri ayrılır. Belə kompakt ərazidə neft emalı istehsal sahələrinin yerləşdirilməsi çar Rusiyasının şəhərsalma təcrübəsində ilk dəfə idi həyata keçirilirdi. Çox keçmir, burada çoxlu sayda kiçik neft emalı zavodları yaradılır. Nəticədə hava olmanın dərəcədə çirklənir və bakılılar şəhərin bu hissəsini «Qara şəhər» adlandırırlar. «Qara şəhər»in zəhərli, tüstülü hava şəraiti fəhlələrin vəziyyətini ağırlaşdırır. Odur ki, Bakının digər bölgəsində – Bayıl deyilən ərazidə neftçi fəhlələr üçün yeni yaşayış qəsəbəsi yaradılır. Beləliklə, neft sənayesi və onunla bağlı digər istehsal sahələrinin Bakı şəhərindən ətraf qəsəbələrə çıxarılması əhalisi sürətlə artan neft paytaxtının ekoloji durumunu xeyli yaxşılaşdırır.

XX əsrdə Azərbaycanda neft sənayesi 40-cı ilə qədər ardıcıl olaraq inkişaf edir. Sonrakı illər quruda neft yataqlarının ehtiyatları tədricən tükənməyə başlayır.

Elə təxminən bu vaxtlar Volqaboyunda, Qərbi Sibirlə, Türkmənistan və Qazaxıstan sahillərində neftçilərə tələbat günü-gündən artırdı. Bu səbəbdən də xeyli azərbaycanlı mütəxəssis yeni neft rayonlarına köçür. Məsələn, 1942-cü ildə SSRİ-nin Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə Bakıdan Türkmənistana 1624 yüksək ixtisaslı neftçi köçürülmüşdür. 60-cı illərdə bu proses daha da güclənir. Mütəşəkkil olaraq gənc mütəxəssislər göndərişlə Qərbi Sibirə və Manqışlağa işə yönəldilir. Yalnız 1960-88-ci illər ərzində Azərbaycanda işləyən neftçilərin sayı 42% azalmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Xəzərin şərq sahilində Krasnovodsk şəhərinin əsası qoyulur və Zakaspiyski dəmir yolu xəttinin inşası başlanır. Sonrakı illərdə neft, mirabilit və xörək duzu ehtiyatlarının mənimsənilməsi bu regionda yeni-yeni yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə nəticələnir. Bununla bərabər, Çələkən yarımadasında təbii şəkildə yerin üzərinə çıxan neft torpaq sahələrinin uzun müddətə çirklənməsinə səbəb olur.

Neft hasilatının tədricən artması Xəzərin Türkmənistan sahilində əhalinin artımına və yeni şəhərlərin yaranmasına birbaşa təsir göstərir. Burada Krasnovodsk şəhəri ilə yanaşı, Çələkən və Nebitdağ şəhərləri inkişaf etməyə başlayır.

Türkmənistanın sənaye istehsalında əsasən gəlmə işçilər üstünlük təşkil edirdilər. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, ruslar və Şimali Qafqaz xalqları nümayəndələri çalışırdılar. Əgər nəzərə alsaq ki, Türkmənistan ənənəvi olaraq əhalinin yüksək təbii artımı ilə fərqlənən respublikalardan biridir, onda yerli əhalinin sənaye istehsalına cəlb edilməsinin bölgədə olan işsizliyin aradan qaldırılmasında nə qədər böyük rol oynaya biləcəyi aydın olar. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, keçən əsrin 80-ci illərində Türkmənistanda əhalinin artımı 34% idi.

XX əsrin 90-cı illərində respublikanın iqtisadiyyatında baş verən neqativ proseslər əhalinin miqrasiyasına da təsir göstərdi. Neftçilərin fəhlə qəsəbələrində əhalinin sayı azalmağa başladı. Qaraboğazqol körfəzi ətrafında yaranmış təbii ekoloji gərginlik Bektaş şəhərində əhalinin təxminən 25% azalmasına səbəb oldu.

Bu müddət ərzində Türkmənistanın sahil ərazilərindən köçüb gedənlərin xüsusi çəkisi 4-5% təşkil edirdi.

Rusiyanın Xəzər sahilində əhalinin məskunlaşması Həştərxan vilayəti, Kalmıkiya və Dağıstan bölgələrində təbii iqlim şəraitinin fərqli olmasından, ərazilərinin tarixi keçmişindən, iqtisadi və coğrafi-siyasi mövqelərinin müxtəlifliyindən bilavasitə asılıdır.

Volqa çayının aşağı hissəsini əhatə edən Həştərxan vilayəti bütövlükdə əlverişli təbii iqlim şəraitinə malikdir. Burada illər boyu ənənəvi olaraq balıqçılıq təsərrüfatı kifayət qədər inkişaf etmişdir. Təbii ki, bu ərazidə məskunlaşmış əhali əsasən balıqçılıqla məşğuldur. Məhz buna görə də Volqa çayının delta sahəsində çoxlu sayda kiçik balıqçı qəsəbələri yayılmışdır.

Həştərxan vilayətində son illər əhalinin mexaniki artımı Şimali Qafqazda baş verən proseslərlə birbaşa bağlıdır. Belə ki, Çeçenistan və onu əhatə edən ərazilərdə hələ də davam edən etnik münaqişələr və terror aktları rusların və digər rusdilli xalqların buradan köçməsinə təsir göstərmişdir. Köçənlərin əksəriyyəti Həştərxana üz tutmuşdur. Vilayətdə gəlmələrin sayının artması işsizlik problemini daha da mürəkkəbləşdirmiş və bu da öz növbəsində kriminogen vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir. Belə ki, qeyri qanuni balıq ovu günü gündən artır. Başqa sözlə, Şimali Xəzərin bioloji ehtyatları vəhşicəsinə istismar olunur və bölgənin ekoloji tarazlığına bərpa olunmayacaq dərəcədə zərbə vurulur.

Rusiyanın Xəzər sahilində yerləşən üçüncü inzibati bölgəsi Dağıstandır. Sahil rayonları Dağıstan ərazisinin yalnız 1/10-i qədər olsa da, respublika əhalisinin 1/3-i burada məskunlaşıb. Üstəlik, Dağıstanın əsas sənaye müəssisələri də burada yerləşdirilmişdir. Beləliklə, respublikanın şəhər əhalisinin təxminən 80%-i sahil ərazilərində yaşayır. Respublikanın ən iri şəhərləri hesab olunan Maşaçqala, İzberbaş, Dərbənd, Kaspiysk və Dağıstanskiye Oqni burada yerləşir.

Dağıstan Şimali Qafqazda siyasi və sosial-iqtisadi baxımdan qeyri-stabil region olaraq qalmaqdadır. Həştərxan vilayətinə xas olan işsizlik və kriminogen vəziyyət burada daha qabarıq şəkildədir. Burada brakonyer balıq ovu xeyli «vəsait

almışdır».

Xəzərin şərq sahilləri landşaft tipinə görə əsasən səhra və yarımsəhradır. Əhalinin dispers şəkildə məskunlaşmasını şərtləndirən də məhz mövcud təbii iqlim şəraitidir. Uzun illər köçəri həyat tərzini sürən yerli tayfalar tədricən kiçik yaşayış qəsəbələrini yaradaraq oturaq həyata üstünlük verməyə başlamışlar. Burada yaşayan əhali əsasən maldarlıqla (atçılıq, qoyunçuluq və dəvəçilik) və qismən balıqçılıqla məşğul idilər.

Neft sənayesinin 60-cı illərdən başlayan intensiv inkişafı Qazaxıstanın Xəzərboyu sahilində əhali artımına güclü təkan verir. Manqışlaq yarımadasında kəskin iqlim şəraitinə baxmayaraq, zəngin neft yataqlarının istismarı bura çoxlu sayda ixtisaslı mütəxəssislərin gətirilməsini tələb edirdi.

Xəzərin cənub sahili əsasən subtropik landşaftların üstünlüyü ilə İrana aid bölgələrdən ibarətdir. Digər sahil ərazilərindən fərqli olaraq bu bölgə daha əlverişli təbii iqlim şəraitinə malikdir. Elə buna görə də burada əhali daha çox məskunlaşmışdır. Həm əhalinin sayına, həm də əhalinin sıxlığına görə İran sahili Xəzər regionunda aparıcı yer tutur.

Xəzərin İran sahilində əhalinin yayılma strukturu göstərir ki, Xəzər sahilində yaşayan əhalinin 52%-i cənub sahilinin payına düşür. 2013-cü ildə burada 6,9 mln. nəfər məskunlaşmışdır. Xəzərin İran sahilində əhali təxminən bərabər yayılmışdır. Bütün sahilboyu saysız-hesabsız azsaylı yaşayış məntəqələri bir-birini əvəz edir. Bu regionun ən iri şəhərləri Rəşt, Ənzəli, Babol və Sarıdır. Sahilboyu əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 70-100 nəfər arasında dəyişir.

Bunun əksinə olaraq əhalinin ən seyrək yaşadığı bölgə dənizin şərq sahilidir. Burada əhali bir-birində çox aralı məsafədə yerləşən yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Nisbətən iri şəhərlər sırasında Atırau, Aktau və Krasnovodskı göstərmək olar. 1500 km-dən çox uzanan Xəzər sahilində əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 1-5 nəfərdir.

Xəzərin qərb sahilində regionun ən iri çoxsaylı Bakı şəhəri yerləşir. Azərbaycanın paytaxtı olan bu şəhərin əhalisinin sayı 3 mln. nəfəri keçmişdir.

Bütövlükdə Azərbaycanın sahil ərazilərində təxminən 3,8 mln. nəfər yaşayır. Onlardan təxminən 78%-i Abşeron yarımadasında məskunlaşmışdır. Burada əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 500 nəfərə çatır. Respublikanın digər sahil bölgələrində orta sıxlıq 70-100 nəfər arasında tərəddüd edir.

Azərbaycanın sahilboyu zonası 5-20 km arasında dəyişir. Sahilboyu inzibati rayonların coğrafi şəraitindən asılı olaraq, ərazinin mənimsənilməsi və əhalinin məskunlaşması xeyli fərqlənir. 850 km-dən uzun olan sahilboyu sahədə yalnız bir neçə iri yaşayış məntəqəsi yerləşmişdir (Bakı, Sumqayıt, Primorsk, Lənkəran və Astara). İnzibati rayonların bəzilərində sahilboyu üzrə hətta hər hansı bir əhəmiyyət daşıyan yaşayış yeri yoxdur (Siyəzən, Xızı və Dəvəçi). Yalnız cənub sahilyanı bölgədə kiçik yaşayış məntəqələrinin yayılması gözə çarpır.

Bütövlükdə respublikada olduğu kimi, burada da son illərdə sosial-iqtisadi vəziyyətdə müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri ölkədə yeni iş yerlərinin açılması və işsizliyin aradan qaldırılması strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. 2003-2005-ci illər ərzində respublikada 260 mindən çox, sonrakı illərdə isə 600 min yeni iş yerləri açılmışdır.

Yeni istehsal müəssisələrin açılması və sahilyanı rayonlarda təbii ehtiyatlarının daha intensiv mənimsənilməsi burada sosial-iqtisadi irəliləyişlərin əldə olunması üçün şərait yaratmışdır.

Sahilyanı ərazilərdə əsas təsərrüfat sahələri kimi neft sənayesi, rekreasiya, liman təsərrüfatı və balıqçılıq inkişaf etmişdir. Bu sahələrin hər biri Abşeron rayonunda inkişaf etdiyi halda, respublikamızın digər sahilyanı rayonlarında belə inkişaf gözə çarpmır. Bununla yanaşı, neft sənayesinin inkişafı xidmət sahələrinin yaranmasına səbəb olaraq, yeni iş yerlərinin açılmasına təkan vermişdir.

Xəzər dənizinin sahil ərazilərində əhalinin mütləq sayının və sıxlığının ildən-ilə artması, əlbəttə, ətraf mühitə antropogen təsirin güclənməsinə səbəb olur. Yaranmış şəraitdə dənizə axıdılan çirkab sularının təmizlənməsi və məişət tullantılarının utilizə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız ətraf mühiti

mühafizə edəcək tədbirlər həyata keçirməklə həddən artıq həssas olan sahil ərazilərində ekoloji tarazlığı təmin etmək mümkündür.

Xəzərin sahiyanı ərazilərinin çox hissəsini səhra, yarımsəhra və quru çöllər tutur. Bu ərazilərdə atmosfer yağıntıları az olduğundan bitki örtüyü qıtdır. Yalnız subtropik qurşağı aid olan cənub sahil sonası bitki örtüyünün zənginliyi ilə fərqlənir.

Sahiyanı ərazilərdə səhraların sahəsinin dəyişməsi (artması) bir tərəfdən təbii proseslər, digər tərəfdənsə insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında baş verir. Təbii amillər dedikdə burada əsasən qlobal iqlim dəyişiklikləri və dənizin səviyyəsinin tərəddüdü nəzərdə tutulur. Dəniz səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində sahiyanı ərazilərdə eroziya prosesləri güclənir və eol tipli səhrələşmə gedir. Çünki suyun çəkildiyi sahiyanı bölgələrdə torpaqların duzlaşması müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, dəniz səviyyəsinin tərəddüdü nəticəsində sahiyanı ərazilərdə subasma, qurut sularının qalxması və bitki örtüyünün deqradasiyası baş verir və beləliklə də sahiyanı bölgələrin ekoloji vəziyyəti ağırlaşır, təbii mühitdə gərginlik artır.

Xəzərin şərq sahilinə dənizin səviyyə tərəddüdü ilə yanaşı, yarımsəhra landşaftı hesab olunan geniş Turan düzənliyi də təsir edir. Bitki qıtlığı ilə fərqlənən oazis və kəhrizli ərazilərdə çoxsaylı mal-qaranın nəzarətsiz otarılması tədricən bitki örtüyünün deqradasiyasına səbəb olur. Üstəlik, bu azmış kimi kolluqları qırılması burada bitki örtüyünün tamamilə yox olmasına gətirib çıxarmışdır. Belə vəziyyət xüsusilə dənizin şərq sahilinin şimalda Elba çayından, cənubdan isə Atrek çayına qədər olan hissəsi üçün daha xarakterikdir. Dənizin qərb sahilində səhrələşmə Kalmıkiyanın sahiyanı sahəsində (Çyornıye Zemli) və Abşeron yarımadasında daha intensiv müşahidə edilir. Əgər Kalmıkiyada bu proses çoxsaylı mal-qaranın otarılması ilə bağlıdırsa, Abşeron yarımadasında buruq sularından əmələ gəlmiş çoxsaylı gölməçələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə isə burada neftlə çirklənmiş və yararsız vəziyyətə düşmüş torpaqlar ildən-ilə çoxalmışdır. Beləliklə də bu ərazilərdə torpaq və bitki örtüyü deqradasiyaya məruz

qalaraq antropogen səhralaşmaya səbəb olmuşdur.

Xəzərin sahilyanı ərazilərinin təxminən 130 min km² sahəsi səhra və səhralaşmış landşaftlardır. Təbii səhralardan fərqli olaraq səhralaşmış landşaftların formalaşması müxtəlif proseslərin təsiri altında baş vermişdir. Bununla əlaqədar belə ərazilərdə müxtəlif tipdə səhralaşmış sahələr üstünlük təşkil edir: külək və su eroziyası; torpaqların su altında qalması və duzlaşması və texnogen səhralaşma. Texnogen səhralaşma bura üçün daha səciyyəvidir.

Səhralaşma prosesi Xəzərin şimal, şimal-şərq, xüsusilə şərq və qismən qərb sahillərində daha intensiv baş verir. Bu bölgələrdə bir çox hallarda həm təbii proseslər, həm də antropogen təsir üst-üstə düşərək səhralaşmanın sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etdiyimiz sahil bölgələri əsasən yarımquraq və quraqlıq zonalarında yerləşdiyindən hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyəti səhralaşma prosesinin yayılmasında təkanverici rol oynayır.

Xəzər sahilinin yalnız cənub-qərb və cənub sahələrində səhralaşma prosesi, demək olar, çox zəif şəkildədir. Burada yalnız antropogen səhralaşma, özü də qismən, məhəlli səviyyəsində yayılmışdır.

Xəzərin sahilyanı ərazilərindəki ölkələr üzrə səhralaşma prosesi müxtəlif səviyyədə gedir. Səhralaşmaya məruz qalan ən geniş sahə Qazaxıstan bölgəsindədir. Ən uzun sahil xəttinə malik olan bu bölgədə yalnız quru çöl, yarımşəhra və səhra landşaftları mövcuddur. Xəzər dənizi sahillərində yayılmış səhralaşmış ərazilərin 40%-dən çoxu məhz Qazaxıstanın payına düşür. Sahilyanı ərazilərdə bir neçə dayaz körfəzin olması (Kaydak, Komsomolets, Myortviy Kultuk) şoran torpaq sahələrinin genişlənməsinə təsir göstərir. Burada su və külək eroziyası eyni dərəcədə səhralaşma prosesini sürətləndirir. Bundan əlavə, yalnız subasma nəticəsində hər il 10-12 min km² ərazi mütəmadi yararsız vəziyyətə düşür. Sübasma kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlara, suvarma sistemə, otlaqlara, boru kəmərinə və nəqliyyat şəbəkəsinə böyük ziyan vurur. Myortviy Kultuk körfəzinin sahəsinin dəyişməsi nəticəsinlə sahil bölgələrində daim gölməçələr əmələ gəlməkdədir.

Mütəmadi küləklər nəticəsində qumla örtülü Narınkum sahəsində yeni relyef formaları əmələ gəlir və beləliklə, onsuz da bitki örtüyü məhdud olan sahələr getdikcə azalır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, otluqlarda çoxsaylı mal-qaranın otarılması, müxtəlif tikinti işlərinin aparılması və torpağın zəhərli maddələrlə çirklənməsi də bitki örtüyünün seyrəlməsinə birbaşa təsir göstərir.

Qazaxıstanın sahilyanı ərazilərinin təxminən 45%-ni güclü səhralaşmaya məruz qalan sahələr təşkil edir. Onların daxilində antropogen səhralaşmış ərazilər getdikcə genişlənməkdədir. Belə ərazilər əsasən təbii sərvətlərin intensiv mənimsənilməsi bölgələrdə daha çoxdur. Çoxsaylı neft mədənləri ərazilərində səhralaşma daha aydın nəzərə çarpır. Bu, ilk növbədə Karajanbas, Tengiz, Kalamkas, Uzen və digər neft yataqları sahələrinə aiddir.

Rusiyanın sahilyanı ərazilərinin əsas sahələri olan Xəzərsahili düzənliyində, Çyornıye Zemli bölgəsində və Terek çökəkliyində antropogen səhralaşma nəzərəçarpacaq dərəcədə özünü büruzə verir.

Böyük bir sahəni əhatə edən Xəzərsahili düzənliyi bütünlükdə Şimali Xəzər ərazisini tutur. Şimali Xəzər sahillərinin həddən ziyadə girintili-çıxıntılı olması burada akkumulyativ relyef formalarının yayılmasına səbəb olmuşdur. Volqa çayı deltasının sağ sahilində qum küləklər vasitəsilə sovrularaq kiçik təpəciklər yaratmışdır. Bura, demək olar, başdan-başa quru çöllərdən ibarətdir.

Volqa çayının sol sahilində, dənizdən təxminən 80 km aralıda yerləşən Həştərxan qaz-kondensat kompleksinin fəaliyyəti nəticəsində antropogen səhralaşmış ərazilər yaranmışdır. Külək eroziyası texnogen təsir sahəsinin daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Xəzərin şimal sahilində ərazilərin artmasına əsasən neft-qaz obyektləri təsir göstərir, şimal-qərb və qərb sahillərinin düzənlik yerlərində kənd təsərrüfatının təsiri üstünlük təşkil edir.

Xəzərin şimal-qərb bölgəsinin əsas düzən sahələri olan Çyornıye Zemli və Kizlər otlaqları Kalmıkiya və Dağıstan sahilləri boyunca uzanıb gedir. Bu təbii ekosistemlərdə fasiləsiz olaraq, bəzən isə həddən artıq dərəcədə mal-qara

otarılması nəticəsində bitki örtüyü xeyli seyrəkləşmiş, hərəkət edən qum sahələri əmələ gəlmiş və beləliklə, səhralaşmış ərazilər yaranmışdır.

Volqa və Terek çayları arasındakı sahil bölgəsində, əsasən də çökəklik sahələrində vaxtaşırı subasma prosesləri baş verir. Elə buna görədir ki sahilyanı ərazilərin torpaqları öz münbistliyini itirmiş və bitki aləmi xeyli dərəcədə qıtlaşmışdır.

Sahilyanı ərazilərin ayrı-ayrı sahələrində əhali əkinçiliklə məşğul olur. Quraqlıq yerlərdə suvarılma tətbiq olunduğundan təkrar duzlaşma müşahidə edilir. Bu, daha çox suvarma kanalları ətrafında nəzərə çarpır. Təkcə Kalmıkiya sahillərində təkrar duzlaşmış torpaqların sahəsi 105 min hektar keçib.

Səhralaşmanın daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verməsi bitki aləminin deqradasiyasında əks olunur. Quru çöllərdə bitki müxtəlifliyinin azalması heyvandarlığın intensiv inkişafı ilə əlaqədardır. Bitki örtüyünün qıtlaşması eyni dərəcədə Volqa çayının sol sahillərində və Xəzərin Dağıstan sahilində də müşahidə olunur. Burada sahələrin bəzi yerlərində torpağın şumlanmasına baxmayaraq, əkinçiliyin inkişaf etdirmək yenə də mümkün deyil. Azərbaycanın sahilyanı əraziləri şimaldan Qusar-Dəvəçi öndağ çökəkliyindən başlanır. Samur, Qusarçay və Qudyalçay kimi iri çaylar məhz bu sahə ilə axaraq dənizə tökülür. Meyvə-tərəvəzçiliyin və heyvandarlığın inkişafı həmin ərazinin kifayət qədər mənimsənilməsinə dəlalət edir.

Son on il ərzində səhralaşma prosesinin güclənməsinə təsir göstərən amillərdən biri də meşələrin systemsiz şəkildə qırılmasıdır. Bütövlükdə isə Qusar-Dəvəçi çökəkliyində deqradasiyaya uğramış meşə sahələri mövcuddur. Meşə sahələrinin azalması yeni əkin sahələrinin təşkili üçün əlverişli imkan yaratmışdır. Lakin təbii şəraitin dəyişməsi səhralaşmanın sahilyanı ərazilərdə genişlənməsində təkanverici rol oynaya bilər.

Beşbarmaq dağından başlayaraq Pirsaatçaya qədər sahilyanı ərazilərdə quru çöl və səhralaşmış sahələr göz işlədikcə uzanıb gedir. Bu bölgədə meşə zolağının yox olmasına uzun illər insanların heyvandarlığı və əkinçiliyi inkişaf etdirmələri

səbəb olmuşdur. Şübhəsiz, kəskin dəyişən relyef sahələrində su eroziyası yaxşı torpaqların münbitliyinin azalmasına və səhraləşən bölgələrin formalaşmasına zəmin yaradır.

Sumqayıt çayından cənubda Abşeron yarımadasının mərkəzi hissəsində Qobustan çölləri yerləşir. Buradan dənizsahili zonasına irəlilədikcə abraziyon akkumulyativ düzənlik nəzərə çarpır. Eol mənşəli qum dyunları və təpəcikləri çöl sahələrinin yarım səhra landşaftları ilə əvəz olunmasına şərait yaradır. Məhz bu zonada çoxsaylı şoran gölməçələr və çuxurlar müşahidə olunur.

Xəzər dənizinin qərb sahilində Abşeron yarımadası sənayenin intensiv inkişafına görə xüsusilə fərqlənir. Bu bölgədə sahilyanı ərazilərin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ətraf mühitə texnogen təsirin artması ilə nəticələnmişdir. Bu tip səhrələşmə prosesi daha çox Bakı şəhəri ətrafındakı ərazilərdə aydın görünməkdədir.

Bir tərəfdən daş karxanalarının (Qaradağ və Şüvəlan) istismarı, digər tərəfdənsə neft mədənlərinin kifayət qədər geniş ərazidə yayılması səhrələşmiş bölgələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ərazilərin ümumi sahəsi 10 min hektardan çoxdur.

Bütün bunlarla yanaşı, Abşeron və Qobustanda arid iqlim şəraiti yarım səhra və səhra areallarının yayılmasına əlverişli şərait yaradır. Digər tərəfdən çox təkrarlanan isti cənub və bəzən qasırğaya çevrilən soyuq şimal küləkləri eol proseslərinin səhrələşən ərazilərdə mühüm rol oynadığını göstərir.

Səhər ətrafında yaşayan insanlar heyvandarlığa meyl etdiklərindən onsuz da qıtlığı ilə fərqlənən yarım səhra landşaftlarında bitki örtüyü tamam məhv olur. Beləliklə, Abşeronda səhrələşən ərazilər daha da genişlənir.

Xəzər dənizinin digər sahilyanı bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanın da sahil zonasında dənizin səviyyəsinin qalxması bu sahələrin bəzi yerlərdə suyun altında qalmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, sahilboyu bir çox sahələrdə torpaqların şoranlaşması müşahidə olunur. Bu proseslər Kür-Araz düzənliyinin, Cənub-şərqi Şirvanın, Qızılağac körfəzinin, Lənkəran rayonunun sahil zonalarında

özünü daha aydın büruzə verir.

Kür-Araz ovalığının və Qusar-Dəvəçi çökəkliyinin sahil zolağında qrunnt sularının səviyyəsi 1-2 metr təşkil edir. Bunun nəticəsində sözügedən bölgələrdəki əkin sahələri və otlaqlar şoranlaşmışdır.

Yüksək temperatur rejimi, atmosfer yağıntılarının az olması (150-300 mm) və ümumiyyətlə, arid iqlim şəraiti Kür-Araz ovalığında yarım səhra landşaftlarının geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Mövcud təbii şərait və üstəlik, insanların təsərrüfat fəaliyyətləri və yarım səhra ərazilərin tədricən səhralara çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

İrənin sahiləni əraziləri subtropik zonada olduğu üçün burada səhralaşma prosesi əsasən antropogen xüsusiyyət daşıyır. İnlıyə kimi sahil zonasının təxminən 1/3-i səhralaşma prosesinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu sahə başlıca olaraq sahilin cənub-qərb hissəsini əhatə edir. Türkmənistanla həmsərhəd bölgədə iqlim quraqlıq olduğu üçün səhralaşma prosesinin sürətini artırır. Bütün bunlarla yanaşı, İran sahilində əhalinin yüksək sıxlığı və bu ərazilərin intensiv mənimsənilməsi antropogen səhralaşmanın yayılmasında çox mühüm amil sayılmalıdır.

Bununla belə, bütövlükdə Əlburus dağlarının yamaclarında cərəyan edən meşəqırma bitki örtüyünün deqradasiyası ilə nəticələnmişdir. Böyük sahələrdə meşələrin qırılması bir tərəfdən odun (yanacaq) problemini həll edirsə, digər tərəfdən dəmyə əkinçilik üçün əlavə torpaq deməkdir.

Nəhayət, sahil xətti boyunca yayılmış çoxsaylı yaşayış məntəqələri ətrafında kolluqlar qırılır və həddən artıq mal-qara otarılır. Nəticəsi də bu olur ki, çox əlverişli təbii şəraitə malik İran sahillərində səhralaşma prosesi gedir.

Dağətəyi rayonlarda su eroziyası daha intensiv gedir. Meşələrin qırılması münbit torpaq örtüyünün yox olmasına və mikroiklimin dəyişməsinə birbaşa təsir göstərir. Belə sahələr sahiləni ərazilərdə səhralaşmanın inkişaf etdiyi əsas areallar hesab oluna bilər.

İran-Türkmənistan sərhəd bölgəsinin Xəzərsahili ərazisində də nəzərəçarpacaq səhralaşma prosesi gedir. Dəniz səviyyəsinin mütəmadi tərəddüdü

burada şoranlaşmaya səbəb olur. Odur ki, vaxtilə münbit olan torpaqlar kənd təsərrüfatı baxımından yararsız vəziyyətə düşmüşdür. İran sahilinin təxminən 7-8%-ni şoranlaşmış ərazilər təşkil edir.

Türkmənistanın sahiyanı ərazilərində səhralaşmış sahələr də eynilə Qazaxıstandakı kimidir. Hətta daha çoxdur. Burada səhralaşmış ərazilər bölgənin ümumi sahəsinin 60%-dən çoxunu təşkil edir. Sahiyanı ərazilərdə bir tərəfdən subasma və bataqlaşma, digər tərəfdənsə torpaqların şoranlaşması baş verir. Belə proseslər ən çox sahilə yaxın çökəkliklərdə, habelə Türkmənbaşı və Balxan körfəzləri ətrafında gedir.

Türkmənistanın sahiyanı ərazilərində uzun illər boyu neft yataqlarının istismarı ətraf mühitə texnogen təsirin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, antropogen səhralaşma prosesinin inkişafına da gətirib çıxarmışdır. Bu, xüsusilə iri neft yataqları sahələrində (Nebitdağ, Qumdağ, Ökərəm, Çələkən) və sənaye şəhərləri ətrafında (Türkmənbaşı, Türkmənabad, Nebitdağ) müşahidə olunur. Neftlə çirklənmiş torpaqlar və buruq suları olan gölməçələr kifayət qədər geniş sahələrdə onsuz da son dərəcə seyrək olan bitki örtüyünün az qala yox olmasına gətirib çıxarmışdır. Sosial iqtisadi amillər sahiyanı ərazilərin səhralaşmasına getdikcə daha artıq dərəcədə təsir edir.

Türkmənistan sahillərində yeni nəqliyyat şəbəkələrinin, xüsusilə boru kəmərləri və avtomobil yollarının yaradılması və onsuz da seyrək olan otlaplarda getdikcə daha çox qoyun otarılması, əlbəttə, təbii tarazlığı pozaraq səhralaşma prosesinin intensivləşməsinə birbaşa təsir göstərir.

Xəzərin Türkmənistan sahillərinin qeyri-bərabər səviyyədə mənimsənilməsi müvafiq olaraq antropogen səhralaşmanın yayılmasında da öz əksini tapır. Belə səhralaşma lokal xüsusiyyət daşıyaraq əsasən Türkmənbaşı-Çələkən sənaye zonasında və həmçinin Bekdaş-Qaraboğazqol sahəsində daha aydın nəzərə çarpır. Belə ki, Bekdaş-Qaraboğazqol istiqamətində dəniz səviyyəsinin tərəddüdü körfəzin ətraf sahələrində duzla örtülmüş geniş ərazilər yaratmışdır. Bu duz örtüyünü güclü

küləklər uzaq məsafələr daşıyaraq yeni səhralaşan arealların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Xəzərin sahiləni ərazilərində səhralaşma prosesi mütəmadi olaraq genişlənməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sahiləni ərazilərin 60%-dən çoxu yarım səhra və səhralardır. Lakin hətta subtropik zonaların belə səhralaşması dəhşətdir. Odur ki elə günü bu gündən insan fəaliyyətində tənzimləyici üsullardan istifadə olunmazsa və bu sahədə Xəzəryanı dövlətlər arasında əməkdaşlıq yeni mərhələdə inkişaf etməzsə, yaxın gələcəkdə sahiləni ərazilərdə səhra landşaftlarının daha da artacağına heç bir şübhə yoxdur. Yaranmış vəziyyət Xəzəryanı dövlətlərin bu sahədə əməkdaşlığını, özü də əməli əməkdaşlığını tələb edir.

3.2. Xəzərin ekoloji durumunun sağlamlaşdırılmasında onun hüquqi statusunun razılaşdırılmasının əhəmiyyəti

Xəzər dənizi qapalı su hövzəsi olduğu üçün sənayenin inkişafı, təbii sərvətlərinin mənimsənilməsi və sahiləni ərazilərində məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi bütövlükdə Xəzəryanı regionda ekoloji vəziyyəti müəyyən edir. Təbii şəraitin fərqli olması, təbii sərvətlərin qeyri bərabər paylanması və sahilboyu ayrı-ayrı ərazilərdə əhalinin sıxlıq dərəcəsi «ekoloji cəhətdən gərgin» zonaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin Xəzərin dəniz cərəyanları çirkab maddələri bütün su hövzəsinə yaydığı üçün burada yalnız nisbətən təmiz zonaların qalması haqqında mülahizə irəli sürmək mümkündür.

Xəzər dənizinin ətrafında beş müstəqil dövlətdən hər biri dənizin təbii sərvətlərinin mənimsənilməsini və ətraf mühitin mühafizəsini ilk növbədə öz milli maraqlarına uyğun başa düşür və fəaliyyətlərini də buna uyğun qurur. Lakin şübhəsiz ki, hər iki məsələnin həllində müvəffəqiyyət əldə etmək üçün dövlətlərarası əməkdaşlıq tələb olunur. Bu istiqamətdə son onillikdə müəyyən irəliləyiş vardır.

Məlum olduğu kimi, uzun illər Xəzər dənizinə dair məsələlər SSRİ-İran danışıqları çərçivəsində müzakirə olunurdu. Danışıqlar əsasən dənizdə gəmiçiliyin inkişafı və dənizlə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi ətrafında gedirdi. Bu danışıqlarda ekoloji problemlərə aid qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər də müzakirə olunurdu. Yeni yaranmış şəraitdə, yəni Xəzəryanı dövlətlərin təbii sərvətlərdən müxtəlif səviyyədə istifadə etdiyi bir vaxtda, təbii ki, ətraf mühitə təsir də müxtəlif dərəcədədir.

İllər boyu küllü miqdarda sənaye tullantıları Xəzərdə artmışdır ki, bu da dənizin ekologiyasına əhəmiyyətli zərər vurmuşdur. Həmçinin, Xəzəryanı dövlətlər imkanı daxilində təbii sərvətlərdən istifadə etmiş və ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin həllinə lazımı dərəcədə diqqət yetirilməmişdir. Nə qədər paradoksal olsa da, Xəzər dənizində və onu əhatə edən ərazilərdə sənaye istehsalının kəskin sürətdə aşağı düşməsi bölgədə ekoloji vəziyyəti mürəkkəbləşdirmişdir. Xəzər dənizinin ekoloji problemlərinin həlli ilə bağlı Xəzəryanı dövlətlər arasında bir çox görüşlər və müzakirələr keçirilmişdir. Bunun ilk nəticəsi kimi 2003-cü il noyabrın 4-də Tehranda beş Xəzəryanı dövlətin nümayəndələri tərəfindən «Xəzər dənizinin dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI» imzalanmışlar. Əldə edilmiş dövlətlərarası razılaşmanın əsas müddəalarından olan «Çirklənmənin qarşısının alınması, azaldılması və ona nəzarət» və «Dəniz mühitinin mühafizəsi, qorunuo-saxlanması və bərpası» bölmələri tərəflərin öz aralarında konstruktiv əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. «Cərçivə konvensiyası»nda diqqəti cəlb edən maddələrdən biri də «Dənizin yaxınlığının təsiri altında olan qurunun idarə edilməsi» bəndidir. Həmin bənddə qeyd edilir ki, «Razılığa gələn tərəflər dənizin yaxınlığının təsiri altında olan quru hissənin planlaşdırılması və idarə edilməsi istiqamətində milli strategiyaların və planların hazırlanması və yerinə yetirilməsi üzrə zəruri tədbirlərin görülməsinə cəhd göstərirlər». Xəzər dənizinin mühafizəsi ilə bağlı sahil ərazilərinin strateji inkişaf planlarının tərtib edilməsinin vacibliyinin ayrıca maddədə göstərilməsi sahil ərazilərinin idarə edilməsinin əhəmiyyətini qabarıq şəkildə əks etdirir.

Fikrimizcə, «ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI»nın «Xəzər dənizinin dəniz təsirinin qiymətləndirilməsi» və «Monitorinq» maddələri xüsusi maraq doğurur. Birinci maddəyə əsasən «Xəzər dəniz mühitinə xeyli mənfi təsir göstərə biləcək hər hansı planlaşdırılan fəaliyyətin təsirini qiymətləndirmək qaydalarının tətbiqi üçün bütün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi» nəzərdə tutulur. İkinci maddəyə əsasən isə «Tərəflər Xəzər dənizinin dəniz mühitinin vəziyyətinin müvafiq müstəqil və yaxud birgə monitorinq proqramlarının yaradılması və həyata keçirilməsi üçün səy göstərirlər».

Ümumiyyətlə, 37 maddədən ibarət «ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI» Xəzəryanı dövlətlər arasında Xəzər dənizinin mühafizəsi ilə bağlı ilk iri anlaşma sənədi kimi əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqındakı yaranmış mövcud anlaşılmazlığın aradan qaldırılmasında «ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI»nın bəzi müddəalarından istifadə etmək məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

«ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI» və buna bənzər digər beynəlxalq razılaşmalara əməl olunması üçün Xəzəryanı dövlətlərin hər biri ayrılıqda Xəzər dənizinin və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı ölkə daxili müvafiq qanunlar qəbul etməlidir. Yalnız bu halda Xəzər regionunun mühafizəsinə dair dövlətlərarası anlaşmanın real nəticələri olar.

2006-cı il aprelin 4-ündə «ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI» Milli Məclisdə ratifikasiya olunmuş və Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilərək aprelin 18-dən qüvvəyə minmişdir. Beləliklə, Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən «ÇƏRÇİVƏ KONVENSİYASI»nın ratifikasiya olunması, regionda dövlətlərarası anlaşmanın əldə edilməsində ilk uğurlu addım hesab oluna bilər.

Xəzər dənizinin nadir ekosistem olduğunu və onun mühafizəsinin vacibliyini nəzərə alaraq Avropa İttifaqı və iri beynəlxalq maliyyə qurumlarının dəstəyi ilə 1995-ci ildə «Xəzər ekoloji proqramı» həyata keçirilməyə başlandı. Proqramın reallaşdırılması üçün Xəzəryanı ölkələrin müvafiq dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları işə cəlb olunmuşlar.

Xəzər regionunda dayanıqlı inkişaf üçün şərait yaradan və ətraf mühitin mühafizəsinə dəstək verən bu proqram Xəzər dənizinin ümumi problemlərinə aid layihələrlə yanaşı, hər bir sahilyanı bölgə üçün də kiçik layihələr həyata keçirir.

Artıq 9 aprel 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının «Ətraf mühitlə məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, qəbul olunan qərarlarda ictimaiyyətin iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi haqqında» BMT-nin müvafiq konvensiyasına qoşulması barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuşdur. Bu qanun ekoloji vəziyyətlə bağlı ictimaiyyəti narahat edən lazımı məlumatların əldə edilməsinə şərait yaradır.

Xəzər dənizinin mühafizəsinə gəlincə, Xəzəryanı dövlətlərin arasında razılıq əldə edilməsi üçün ilk öncə Xəzərin hüquqi statusu məsələsi həll olunmalıdır. Lakin bu vaxta qədər hələ də hər bir Xəzəryanı dövlət dənizin mühafizəsi istiqamətində özlərinin milli proqramlarını tərtib edir. Belə ki, Azərbaycanda «neftin axıdılmasının qarşısının alınması üçün milli fəaliyyət planı» tərtib olunmuşdur. Qazaxıstanda isə 2004-2015 illər ərzində «Ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası» artıq həyata keçirilməkdədir.

Bütün bunlarla yanaşı daha çox mənimsənilmiş ərazilərdə ekoloji vəziyyət ağır olaraq qalır. Məsələn, Abşeronda 33,3 min hektar sahə tullantılar altındadır və 6,2 min hektar çirkab sulardan yaranmış göllərdir. Təbii ki, belə vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün ardıcıl olaraq müvafiq bərpaedici tədbirlər həyata keçirilməlidir.

İranda iri şəhərlərdə də ekoloji gərginlik mövcuddur. Belə vəziyyəti nəinki Tehran şəhərində, hətta Xəzəryanı Rəşt şəhərində də müşahidə etmək olar. Bu istiqamətdə əldə olunmuş razılaşmalar bir tərəfdən ekoloji gərginliyin aradan qaldırılması üçün şərait yaradacaq, digər tərəfdənsə Xəzəryanı ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişaf etməsinə birbaşa təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyaları qəbul etmişdir. Onlardan Xəzər dənizinin problemləri ilə bağlı daha əhəmiyyətli olanlar aşağıdakılardır:

— «Bioloji müxtəliflik haqqında» konvensiya;

— «Transsərhəd su axınlarının və beynəlxalq göllərin istifadəsi və mühafizəsi haqqında» konvensiya;

— «Yox olma və təhlükə altında olan nadir fauna və flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında» konvensiya;

— «Quraqlıq və səhrələşmə ilə mübarizə haqqında» BMT-nin konvensiyası;

— «Cəmilərdən çirklənmənin qarşısının alınmasına dair» konvensiya;

— «Beynəlxalq əhəmiyyətli su-bataqlıq sahələri haqqında» YUNESKO-nun konvensiyası.

Azərbaycanın yuxarıda sadaladıqlarımızla yanaşı, digər beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və ölkə daxilində ətraf mühitlə bağlı 20-yə yaxın qanun qəbul etməsi çox əhəmiyyətli məsələdir. Bu qanunların təxminən yarısının Xəzər dənizinin və onu əhatə edən ərazilərin problemlərinə birbaşa aidiyyəti var. Qəbul olunmuş qanunlardan Xəzər dənizi üçün ən vacibləri aşağıdakılar hesab oluna bilər:

1. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanun (08.06.1999).

2. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanun (08.06.1999).

3. Yeraltı sərvətlər haqqında qanun (13.02.1998).

4. Balıqçılıq haqqında qanun (27.03.1998).

Xəzəryanı ölkələr regionunda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı əməkdaşlığı bir neçə vacib istiqamətdə aparırlar. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

— balıq ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi;

— neft-qaz ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi;

— nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrin inkişafı;

— rekreasiya ehtiyatlarının inkişafı;

— dənizə axıdılan çirkab sularının və başqa tullantıların azaldılması istiqamətində birgə əməkdaşlığı.

1991-ci ilin dekabr ayından başlayaraq Rusiya Xəzərdə öz nüfuzunu və təsir imkanlarını əldə saxlamaq məqsədi ilə müxtəlif təkliflər irəli sürür (10, 15, 45 mililik dəniz sahili akvatoriyasında müstəqil hüquqların təmin edilməsi) və dənizin

ümumi olmasına can atırdı. Bu halda təklif olunurdu ki, dənizdə hər hansı bir neft şirkətinin fəaliyyəti üçün yalnız yeni yaradılacaq kollektiv orqan razılıq verməli və dənizdəki neft yataqlarında hər bir Xəzəryanı dövlətin eyni dərəcədə payı olmalıdır. Belə absurd və buna bənzər təşəbbüslər Rusiya tərəfindən irəli sürülürdü və İran tərəfi özünün siyasi və iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq bu ideyaları məmnuniyyətlə dəstəkləyirdi.

Xəzərin hüquqi statusu məsələsində rusiyanın 1991-98-ci illərdə qeyri-konstruktiv təkliflərinə və regionda apardığı uğursuz siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycanın bu məsələdə beynəlxalq hüquqlara əsaslanan düzgün və ardıcıl siyasəti çox keçmədən öz bəhrələrini verdi.

Xəzər dənizində perspektivli neft-qaş yataqlarının mənimsənilməsi, bioloji sərvətlərdən istifadə, nəqliyyatın inkişafı və getdikcə kəskinləşən ekoloji problemlər Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında ümumi konvensiyanın tərtibi zəruriyyətini region dövlətləri qarşısında bütün aktuallığı ilə irəli sürürdü. Belə konvensiyanın tərtib edilməsi üçün Xəzəryanı dövlətlərin nümayəndələrinin iştirakı ilə xüsusi işçi qrupu yaradılmışdır. Bu isə Xəzəryanı ölkələr üçün haqqında söhbət gedən məsələnin əhəmiyyətini əks etdirir. İşçi qrupunun Xəzəryanı ölkələrin hər birində çoxsaylı iclaslarının keçirilməsi mövqələrin yaxınlaşmasına səbəb olmuşsa da, lakin bu, hələ ki tam anlaşmaya gətirib çıxarmamışdır.

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üçün ilk öncə bu su hövzəsinin «Dəniz» yoxsa «göl» olması barədə ümumi razılıq əldə olunmalıdır. Çox əfsuslar ki, bəzi Xəzəryanı ölkələr öz geosiyasi və iqtisadi maraqlarını əsas tutaraq beynəlxalq hüquq normalarına hələ də məhəl qoymur və statusun onlara sərif edən şəkildə qəbul olunması üçün region ölkələrinə müxtəlif təzyiqlər göstərirlər. Xəzəryanı dövlətlər arasında aparılan danışıqlarda ölkələrin mövqələri tədricən dəyişməkdədir. Pozitiv istiqamətdə dəyişiklik ilk öncə Rusiyanın mövqeyində özünü büruzə verir.

1998-ci ildə Rusiya tərəfi Volqa nəqliyyat xətlərinin Azərbaycan istiqamətində 4 ildən bəri davam edən blokadasına son qoydu. Rusiyanın irəli

sürdüyü və İranın dəstəklədiyi dəniz sahilinin 10, 15 və hətta 45 millik ərazi su zonalarına ayrılması təklifləri digər Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən qəbul olunmamışdır. Əks təqdirdə aydındır ki, qalan su akvatoriyası və oradakı təbii sərvətlər ümumi sayılacaqdı. Nəzərə alsaq ki, neft-qaz ehtiyatları Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın şelf zonalarında yayılmışdır, onda Rusiya və İranın bu məsələdə maraqlarının üst-üstə düşməsi təəcüb doğurmur.

Xəzərin statusu ilə bağlı Rusiyanın siyasətinin zahirən dəyişməsinə baxmayaraq, mahiyyətə onlar real vəziyyəti düzgün qiymətləndirərək öz maraqlarını qorumağa nail olmuşlar. Bu, ilk növbədə Xəzər dənizinin təkinin bölünməsi haqqında 1998-ci ildə Qazaxıstanla və 2002-ci ildə Azərbaycanla müvafiq razılaşmaların imzalanmasıdır. Razılaşmaya əsasən, Xəzər dənizinin dibi orta xətt prinsipinə uyğun olaraq bölünmüşdür .

2004-cü ilin sonuna Rusiyanın Xəzərin statusuna dair siyasətində bir neçə məqam çox aydın şəkildə nəzərə çarpır:

— dənizin tək orta xətt prinsipinə uyğun bölünməli, lakin su hövzəsi ümumi olaraq qalmalıdır. İmzalanmış sazişlər əsasında Rusiya Azərbaycanla və Qazaxıstanla dənizin dibini özlərinə aid hissələrdə bölüşdürmüşlər. Su hövzəsi isə hələ ki de-fakto ümumi olaraq qalır. Digər Xəzəryanı ölkələr arasında bu məsələdə yaranmış anlaşılmazlıqları isə Rusiya sanki müşahidə edir;

— Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsində və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafını dəstəkləyən Rusiya hələ ki, nəticə etibarilə tədbirlər həyata keçirə bilmir;

— Rusiya özünün siyasi və iqtisadi maraqları naminə Xəzərdə sualtı boruların inşasının əleyhinə çıxış edir.

Azərbaycan Xəzəryanı regionda yeganə dövlətdir ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı 1993-cü ildən etibarən beynəlxalq hüquq normalarına uyğun ardıcıl siyasət həyata keçirməkdədir.

Dənizin hüquqi statusu onun göl olmasının Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən rəsmi təsdiqini tələb edir. Coğrafiya aləmində qəbul olunmuş elmi təsnifata görə,

«Dünya okeanına təbii çıxışı olmayan su hövzəsi» göl adlandırılır. Təəccüblü də olsa, bəzi Xəzəryanı dövlətlər belə danılmaz faktı inkar edərək Xəzərə qapalı dəniz, daxili su hövzəsi və digər adlar verməklə onun hüquqi statusunu öz mənafelərinə uyğun formalaşdırmaq niyyətində idilər. Baş verən sonrakı proseslər göstərdi ki, bu cəhdlər uğursuz olmuşdur.

Qonşu dövlətlərin siyasi təzyiqlərinin artdığı bir məqamda Azərbaycan mütəxəssislərinin müxtəlif səviyyəli müşavirələrdə bu məsələ ilə bağlı mövqeyimizi lazım gələrsə, Beynəlxalq Məhkəmə səviyyəsində müdafiə etməyə hazır olmağımız haqda bəyanatları öz bəhrəsini verdi. Belə ki, Rusiya və İran tərəfləri bu məsələnin yalnız Xəzəryanı dövlətlər arasında müzakirə edilməsi təklifini irəli sürməyə başladılar. Rusiya və İran yaxşı bilirlər ki, Xəzərin hüquqi statusunun beynəlxalq səviyyədə həll olunması onlara sərfəli deyil. Ona görə də sözügedən dövlətlər digər xarici ölkələrin bu məsələnin həlli prosesinə qarışmasının əleyhinədirlər.

2002-ci ildə Azərbaycanla Rusiya arasında Xəzərin dibinin orta xətt prinsipinə uyğun olaraq sektorlara bölünməsi razılaşdırıldı. Bu razılaşma Xəzərin sektorlara bölünməsi kimi çox mühüm və mürəkkəb bir problemin həlli istiqamətində atılmış ilk uğurlu addım sayılmalıdır. Lakin, bununla belə, bağlanmış müqavilədə dənizin su akvatoriyasının bölünməsi məsələsi həll edilməmişdir. Bu məsələdə tərəflər arasında fikir ayrılığı vardır. Belə ki, Azərbaycan tərəfinin fikrincə, Xəzərin dibi sektorlara bölündüyü kimi, su hövzəsi də eyni dərəcədə orta xətt üzrə bölünməlidir. Ölkələrarası danışıqlarda qarşılıqlı kompromislər müqavilələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Odur ki, zənnimizcə, Azərbaycan tərəfi müəyyən kompromisə gedərək su hövzəsinin ümumi olması prinsipi ilə gələcəkdə razılaşacaq

Azərbaycan dənizdə hər dörd Xəzəryanı dövlətlə həmsərhəd olduğu üçün Xəzərin hüquqi statusunun kompromis əsasında qəbul edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə Azərbaycan dənizdə hər bir həmsərhəd ölkə ilə öz mövqeyini ayrı-ayrılıqda razılaşdırmaq

məcburiyyətindədir. Xəzəryanı regionda belə vəziyyətdə olan ikinci bir dövlət yoxdur.

Xəzərin hüquqi statusu probleminin həllində Qazaxıstan tərəfinin mövqeyi Azərbaycan tərəfinin mövqeyi ilə əsasən üst-üstə düşür. Xəzər dənizinin orta xətt prinsipi üzrə bölünməsinə Qazaxıstan tərəfi hamıdan çox maraqlıdır. Çünki bu halda Qazaxıstanın payı Xəzərdə başqa ölkələrin hər birindən çox, 29% təşkil edir. Qazaxıstan yeganə ölkədir ki, özü ilə hər üç həmsərhəd Xəzəryanı dövlətlə dənizdə sektorların sərhədlərini müəyyən etmiş və Azərbaycan, Rusiya və Türkmənistanla müvafiq razılaşmalar imzalanmışdır.

Dənizdə orta xətt üzrə sərhədlərin müəyyən edilməsi Qazaxıstan tərəfini öz sektorunu və ərazi sularını mühafizə məqsədi ilə hərbi dəniz donanması yaratmaq məcburiyyəti qarşısında qoymuşdur. Qazaxıstanın bu istiqamətdə apardığı işlər ilk növbədə Rusiyanı qıcıqlandırır.

Rusiya Xəzər dənizində güclü hərbi dəniz donanmasına malik olaraq digər Xəzəryanı dövlətlərin hərbi dəniz qüvvələrinin artmasına mənfi yanaşır. Özlərinin dominantlıq etdiyi dənizdə yeni yaranmış Xəzəryanı dövlətlərin hərbi dəniz qüvvələrinin formalaşması təbii bir proses kimi qəbul olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1998-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyinin irəli sürdüyü Xəzər dənizinin hərbişmədən azad olunması təklifini həm Rusiya, həm də digər Xəzəryanı dövlətlər cavabsız qoydu.

Xəzəryanı ölkələrdən – Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsində kifayət qədər irəliləyiş əldə edərək qarşılıqlı anlaşmalar imzalamışlar. Beynəlxalq müşahidəçilərin fikrincə, Türkmənistanın mövqeyi bəzi hallarda anlaşılmazlığı ilə fərqlənir.

Türkmənistanın rəhbərliyi hərdən qısa müddət ərzində bir-birinə zidd bəyanatlarla çıxış etmişdir. Bunun əsas səbəbi isə Xəzərin hüquqi statusu məsələsində Türkmənistanın ardıcıl siyasətinin olmamasıdır. Bütövlükdə isə son illər Türkmənistan da Xəzərin orta xətt prinsipinə uyğun sektorlara bölünməsi tərəfdarıdır. Lakin Türkmənistanın əsas iddiaları orta xəttin müəyyən edilməsi

prinsiplərinədir. Bu səbəbdən Türkmənistanla Azərbaycan arasında münasibətlər soyuqlaşmışdır. Belə ki, Türkmənistanın baxışına görə, orta xətt üzərində yerləşən Kəpəz yatağı onun sektoruna aiddir. Eyni dərəcədə iddialar Azərbaycanın Azəri və Günəşli yataqları ilə bağlıdır. Əlbəttə, belə mübahisəli məsələlər yalnız beynəlxalq hüquq normalarına uyğun və qarşılıqlı anlaşma əsasında həll oluna bilər.

Türkmənistanın digər mübahisəli sahəsi dənizdə İranla həmsərhəd Zarit strukturudur. Türkmənistan və Rusiya arasında əldə olunmuş razılaşmaya əsasən, Cənubi Xəzərdə perspektivli Zarit yatağında birgə kəşfiyyat işlərinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin İran tərəfi bu yatağın Türkmənistana aid olmasını mübahisəli hesab edir. Rusiya və Türkmənistanın İran tərəfinə bu yatağı birgə istifadə etmək təklifinə sonuncu rədd cavabı vermişdir.

Xəzərin hüquqi statusu problemi ilə bağlı İran tərəfi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əksər hallarda heç bir kompromisə getmir. Uzun müddət İran tərəfi Rusiyanın müttəfiqi kimi Xəzər dənizinin sektorlara bölünməsinin əleyhinə çıxış edirdi. Lakin Rusiyanın Qazaxıstan və Azərbaycanla dənizin dibinin sektorlara bölünməsi haqda müqavilələr imzalaması İranın bu məsələdə tək qalması ilə nəticələndi. Bu müqavilələrin imzalanmasını İran narazılıqla qarşıladı, hətta onların tanınmaması haqda bəyanat da verdi.

Beynəlxalq müqaviləyə əsasən, BP şirkəti 2001-ci ilin iyul ayında Alov-Şərq-Araz yataqları blokunda kəşfiyyat işlərinin aparılması üçün «Geofizika-3 Azərbaycan gəmisindən istifadə edirdi. Azərbaycan sektorunda yerləşən sözügedən yataqları İran öz iddiasını təsdiqləyərək hərbi hava qüvvələrini bu sahəyə yönəlmiş və gəminin buradan getməsinə tələb etmişdi, əks halda silahdan istifadə edəcəyi ilə hədələmişdi.

İran tərəfinin bölgədə özünün hərbi gücünü «nümayiş» etdirməsi, əlbəttə, regionda gərginliyin artmasına səbəb oldu. Rəsmi Bakı Azərbaycanın hava məkanını pozan İran hərbi təyyarələrinə qarşı lazımi cavab veriləcəyini bəyan etdi. Eyni zamanda, İranın Azərbaycana təzyiqlə digər dövlətlər tərəfindən də cavabsız qalmadı.

Son illər İran tərəfi Xəzərin 5 bərabər hissəyə bölünməsi təklifi ilə çıxış edir.

Digər Xəzəryanı ölkələr bu fikirlə razı deyillər. Bu halda Türkmənistan Cənubi Xəzərdəki perspektivli yataqlarını «itirir». İran tərəfi öz təklifinin absurdluğunu anlayaraq şüurlu surətdə belə iddialarla çıxış edir. Məqsəd — gələcək kompromislərdən kifayət qədər güzəştlər əldə etməkdir.

İran tərəfinin təklif etdiyi «hər Xəzəryanı ölkəyə dənizin 20%-i ayrılısın» prinsipinin həm metodoloji, həm də texniki cəhətdən həlli, demək olar ki, mümkün deyil. Çünki dəniz səviyyəsinin mütəmadi dəyişməsi və sahil xətlərinin xeyli girintili-çıxıntılı olması hövzəsinin bərabər bölünməsi üçün akvatoriyada mərkəzi nöqtənin tapılmasını mümkünsüz edir. Təbii ki, Xəzərin hüquqi statusunda irəliləyiş əldə olunması üçün tərəflər siyasətini reallığa və yaranmış vəziyyətə uyğun qurmalıdır. Belə ki, bu məsələdə Türkmənistan digər Xəzəryanı dövlətlərlə razılaşma əldə etsə, İran tərəfi təcrid olunmuş vəziyyətdə qala bilər. Dörd keçmiş SSRİ dövlətinin isə Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı ümumi fikrə gəlməsi, çox güman ki, İranın mövqeyində dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Hər halda, böyük ehtimalla qeyd etmək olar ki, bu şərait bütövlükdə Xəzəryanı dövlətlər arasında konsensusa nail olmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Nəticə və təkliflər

1. Xəzərin mineral resursları, onların mənimsənilməsi tarixi, perspektivli neft-qaz yataqları, onların xarici investorlarla birlikdə hasilatının sosial-iqtisadi aspektləri, həmçinin hasilat prosesində ətraf mühitə vurulan real mənfi təsirlər (su hövzəsinə, torpaq, örtüyünə, təbii göllərə). Xəzəryanı ölkələr üzrə ayrılıqda təhlil olunmuş və Xəzər ekosisteminin mühafizəsi üzrə dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi təklif edilmişdir.

2. Xəzər dənizinin bioresursları qiymətləndirilmiş, onun 1839 növü heyvanat, 733 növü isə bitki aləminə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Heyvanat aləmində əsas iqtisadi əhəmiyyət daşıyanları nərə cinsli balıqlar, xulkimilər, çəkikimilər, siyənəkkimilər, suitilər olduğu və onların da 46%-nin endemik olduğu aşkarlanmışdır. Xəzərin kilkə balıq növünün ilbəl azalması və bunun səbəbinin əsasən tənzimlənməyən qanunsuz ovun və Qara dənizdən Xəzərə daxil olmuş mneopsisin olduğu müəyyənləşmişdir. Xəzərin neft və neft məhsulları, digər sənaye çirkab suları ilə çirklənməsi, iri çaylar üzərində bəndlərin tikilməsi və qanunsuz ovlar nərəkimilərin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Çirklənmə və qanunsuz ovlar suitilərin də ilbəl azalması səbəblərindəndir. Xəzərin gərgin ekoloji durumunu sağlamlaşdırmaq, mneopsislərlə mübarizə aparmaq, süni balıqyetişdirmə müəssisələrini artırmaq və balıq ovunu tənzimləmək məqsədi ilə Xəzəryanı ölkələr birgə əməkdaşlığı Beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində aparılması məqsədəuyğun hesab olunur.

3. Xəzər sahillərinin müxtəlif təbii iqlim şəraiti, çöl, yarımşəhra, səhra, quru və rütubətli landşaftları, səviyyə tərəddüdü, ərazinin rekreasiya ehtiyatlarının mənimsənilməsini çətinləşdirsə də Xəzərin qumlu sahilləri, sahilə yaxın ərazilərdəki meşələr, 10-dan çox karbonatlı, hidrokarbonatlı, hidrogen- sulfidli, natrium-xlorlu mineral və termal sular, vulkan palçıqları, qoruq və milli parklar, tarixi abidələr, dağ landşaftları və s. Xəzəryanı ölkələrdə ekoturizmin, sağlamlıq turizminin, məcarə və tarixi turizmin, kənd yaşıl turizmin, alpinizmin inkişafı üçün

böyük imkanlar yaradır. Həmin imkanlardan xarici təcrübə nəzərə alınmaqla istifadə olunması region ölkələrinə turist axınını gücləndirəcək ki, bu da kurort-rekreasiya imkanlarından daha səmərəli istifadə və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.

4. «Böyük İpək Yolu»nun üzərində yerləşən Xəzər regionunun təbii-resurs potensialının mənimsənilməsində nəqliyyat şəbəkəsinin əhəmiyyəti araşdırılmış, onun yenidən qurulması və inkişafının ekoloji-iqtisadi aspektləri qiymətləndirilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Avropa-Qafqaz-Mərkəzi Asiya nəqliyyat dəhlizi (TRACECA) vasitəsilə əsasən neft və neft məhsulları, pambıq, metal filizi, xalq istehlakı malları və s. daşınır ki, bu yolun gələcəkdə Avropadan Çin və Yaponiyaya qədər uzadılması nəzərdə tutulur. Yüklə daşımalarının iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı ərazidə ekoloji gərginliyin yaranma səbəblərindən biri olduğu da müəyyən olmuşdur. Dəniz, boru kəməri, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı ilə yüklə daşımaların artması baş verən qəzaların sayını da artırmışdır ki, bu da ekosistemə mənfi təsirlərdən biri kimi qeyd olunmuşdur. Bunun aradan qaldırılması üçün ekoloji məsələlərin həllində ekoloji nəzarət və normativlərə, bu sahədə birgə əməkdaşlığa fikir verilməsi təklif edilir.

5. Tarixi mənbələrin araşdırılması Xəzər regionunda qədim sivilizasiya ocaqlarının olmasını təsdiq etmişdir. Müasir dövrdə Xəzər regionunda məskunlaşmış xalqlar içərisində türkdilli xalqların üstünlüyü qeyd edilmişdir. Xəzər sahillərində əhali məskunlaşmasında təbii resursların, xüsusən də neft və qaz ehtiyatlarının, digər təbii şərait amillərinin əhəmiyyətli rolu göstərilmişdir. Sahilyanı ərazilərdə əsas təsərrüfat sahələri kimi neft sənayesi, rekreasiya, liman təsərrüfatı və balıqçılıq inkişaf etmişdir ki, bu da yerli əhalinin əsas məşğuliyyət sahələridir.

Xəzər dənizinin sahil ərazilərində əhalinin sayının və sıxlığının ilbə-il artması ətraf mühitə antropogen təsirin güclənməsinə səbəb olur ki, bunun da başlıca səbəbi dənizə axıtılan çirkab sularının tam təmizlənməməsi və sənaye-məişət tullantılarının utilizasiya vəziyyəti ilə bağlıdır. Yalnız ətraf mühiti mühafizə

edəcək rekultivasiya tədbirlərini həyata keçirməklə sahil boyu ərazilərdə ekoloji tarazlığı təmin etmək mümkündür.

6. Xəzər sahillərində səhralaşma prosesinin artmasının həm təbii proseslər (iqlim dəyişmələri), həm də insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri ilə baş verdiyi müəyyən olmuşdur. Səhralaşma prosesinin qarşısının alınması üçün ən mühüm tədbirlər kimi həm təsərrüfat sahələrində ekoloji normativlərə əməl etmək, həm də fitomeliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif edilmişdir.

7. Xəzəryanı ölkələr regionunda ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji durumu yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə aşağıdakı istiqamətlərdə əməkdaşlığı həyata keçirməlidirlər: neft-qaz ehtiyatlarının, balıq, rekreasiya ehtiyatlarının, nəqliyyat-iqtisadi ədaqələrin inkişafı, istifadəsi və mühafizəsi, həmçinin dənizə axıdılan çirkab sularının və digər tullantıların azaldılması istiqamətində birgə əməkdaşlıq. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Xəzərin hüquqi statusu məsələsi Beynəlxalq normalar əsasında həll olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev İlham. Azərbaycanın neft strategiyası. Bakı, 2004.
2. Abbasov C.R. Xəzər dənizinin iqtisadi problemləri. Bakı, 2002.
3. Babaxanov N.F. Təbii fəlakətləri ram etmək olarmı? Bakı, 2006.
4. Budaqov B.Ə. Xəzər dənizinin müasir problemlərinə dair. Xəzər dənizinin müasir problemlərinə həsr olunmuş konfrans. Bakı, 1993, s.3-9.
5. Qasimov Ə.H. Xəzər dənizinin planktonlarının ekologiyası. Bakı, 2004.
6. Çoyçaylı Ş.Y. Coğrafiyanın və coğrafi ekologiyanın problemləri. Bakı, 2004.
7. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, 1998.
8. Nadirov A.A. Neft strategiyası uğurlu davam edir – Dirçəliş, 2004, №73.
9. Rəsulzadə E.Ə. və b. Xəzər və neft. Bakı, 1999.
10. Şirinov N.Ş. və b. Xəzərin, onun sahillərinin təbiəti və ekologiyası. Bakı, 1998.
11. Əfəndiyev V.Ə. Urbanizasiya və Azərbaycanın şəhər yaşayış məskənləri. Bakı, 2002.
12. Алиев И., Мурадвердиев А. Азербайджанская нефть в политике мира. Баку, 1997.
13. Алиев Н.К. и др. Экологические проблемы бассейна Каспия. Махачкала, 1997.
14. Актауский морской торговый порт – Вестник Каспия, июль-август, 2003.
15. Борликов Т.М. и др. Опустывание засушливых земель Прикаспийского региона. Ростов-на-Дону, 2000.
16. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 1994.
17. Гюль А.К. Проблемы загрязнения Каспийского моря. Баку, 2003.
18. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. М., 2001.

19. Зонн И.С., Жильцов С.С. Каспийский регион: география, экономика, политика, сотрудничество. М., 2004.
20. Зонн И.С. Очерки по истории изучения Каспийского моря. М., 2005.
21. Иванов В.П. Биологические ресурсы Каспийского моря. Астрахань, 2000.
22. Исмаилов Ч.Н. Развитие производственной инфраструктуры нефтяной индустрии в Прикаспийском регионе – Материалы III Междунар. науч.конф. «Россия и Восток». Астрахань, 2005, с.398-402.
23. Исмаилов Ч.Н. Нефтяной комплекс Прикаспийского региона: проблемы функционирования и развития. Баку, 2000.
24. Касымов А.Г. Экология Каспийского моря. Баку, 1994.
25. Леонтьев О.К. и др. Геоморфология берегов и дна Каспийского моря. М., 1977.
26. Лымарев М.А. Береговое природопользование вопросы методологии, теории, практики. Санкт-Петербург, 2000.
27. Мамедов Р.М. Изменчивость гидрофизических полей и распространение загрязнителей в каспийском море. Баку, 2000.
28. Мамедов Р.Ф. Международно-правовая делимитация Каспийского моря. Баку, 2001.
29. Мехтиев А.Ш., Гюль А.К. Загрязнение грунтоф азербайджанской акватории Каспия. Баку, 1999.
30. Панин Г.Н., Мамедов Р.М., Митрофанов И.В. Современное состояние Каспийского моря. М., 2005.
31. Рзаев Р.Ш. Обеспечение безопасности мореплавания в Мировом океане и в Каспийском море. Баку, 2003.
32. Эйгенсон М.С. Будущее Каспийского моря. Проблемы Каспийского моря. Баку, 1963.

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследуются современное состояние освоения и использования природных ресурсов Каспийского моря. Особенности размещения населения в прибрежной зоне, отрицательное воздействие на окружающую среду и здоровье населения интенсивно развивающегося транспорта, приводятся мероприятия, направленные против процессов опустынивания прибрежных территорий, а также, оценка их социально – экономической и экологической эффективности.

Большое внимание уделяется освоению нефтегазовых, биологических и рекреационных ресурсов Каспия и прибрежных территорий, межгосударственным соглашениям в этой области, юридическому статусу Каспия и решению экологических проблем.

В диссертации рассматриваются оценка ущерба, нанесенного природным объектам в результате использования природных ресурсов Каспия, трудности, связанные с использованием рекреационных ресурсов Каспия и окружающей территории.

SUMMARY

The thesis examines the current state of development and utilization of natural resources of the Caspian Sea. Features of the distribution of population in the coastal zone, the negative impact on the environment and human health rapidly developing transport activities are directed against the desertification of coastal areas, as well as an assessment of their socio - economic and environmental efficiency.

More attention is paid to the development of oil and gas, biological and recreational resources of the Caspian Sea and the coastal areas, inter-state agreements in this area, the legal status of the Caspian Sea and the solution of environmental problems.

The dissertation discusses damage assessment of natural objects to the use of natural resources of the Caspian Sea, the difficulties associated with the use of recreational resources of the Caspian Sea and surrounding area.